

Національний заповідник «Давній Галич»

Марія Костиш

Арослав Бстолисл

Івано-Франківськ
Лілея-НВ
2013

ББК 63.3 (4 УКР) 6
К 72

У книжці розповідається про важливі історичні події в Галицькому князівстві під час правління князя Ярослава Осмомисла (1153–1187), видатного державця і далекоглядного політика.

Для істориків, учителів і всіх, хто цікавиться історією рідного краю.

Рецензенти:

н. с. Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
к. а. Ю. ЛУКОМСЬКИЙ

доц. кафедри релігієзнавства, теології і культурології
Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника,
к. і. н. І. КОВАЛЬ

Редакційна колегія: О. БЕРЕГОВСЬКИЙ,
Л. БОЙКО, В. ДІДУХ, Т. ТРИЩ

ISBN 978-966-668-307-9

© М. Костик, 2013

© Видавництво «Лілея-НВ», 2013

ПЕРЕДМОВА

Видатною постаттю, великим державцем і далекоглядним політиком був галицький князь Ярослав Осмомисл.

У князівські права він вступив на межі 1152–1153 років. Уже з перших років князівської кар'єри Ярослав проявляє рішучість — веде війну з київським князем Ізяславом Мстиславичем за Погоринські землі, які прихопив його батько Володимирко Володаревич. Коли на київському столі утвердився Юрій Довгорукий (1155), галицький князь посилав своєму тестеві полки для боротьби з чернігівським князем Ізяславом Давидовичем. У 1156 році Ярослав Осмомисл взяв участь у війсьній кампанії проти волинського князя Мстислава Ізяславича. 1158 року біля міста Ушиці Ярославові полки мужньо відбили натиск війська Івана Ростиславича Берладника, претендента на галицький стіл. 22 грудня 1158 року галицький князь Ярослав Володимирович, волинський князь Мстислав Ізяславич та дорогобузький Володимир Андрійович захопили Київ, прогнали звідти Ізяслава Давидовича, а київський стіл віддали смоленському князю Ростиславові Мстиславичу. Вислав Ярослав свої полки й у спільні походи руських князів проти половців.

Ярослав Осмомисл мав добре вишколене військо і досвідчених воєвод, які здатні були і без нього очолити воїнів і повести їх на ратні подвиги.

Він дбав про міцні міжнародні і внутрішні позиції свого князівства — підтримував дружні стосунки з Угорщиною, Польщею, Візантією, Німеччиною, Чехією, Болгарією, Києвом і Волинню.

Енергійна діяльність Ярослава, його владність не влаштовували сильне і незалежне боярство Галицької землі.

Бояри використали сімейний конфлікт князя, щоб задовольнити свої політичні домагання. У 1171 році вони арештували Ярослава, його прихильників бояр Чагровичів порубали, а нешлюбну дружину Настасю Чагр спалили на вогнищі. Ці події справили величезне враження на галичан.

Ярославові вдалося опанувати ситуацію, і сімейна драма не позначилася на його князівській кар'єрі. Він до самої смерті правив у Галичі. Як зазначає краєзнавець І. Драбчук, «Ярослав Осмомисл був одним із небагатьох галицьких князів, який зумів досягнути порозуміння з місцевим боярством — найбільш впливовою силою тогочасного суспільства».

Ярослав був мудрим і талановитим політиком, приділяв багато уваги розбудові держави, розвитку науки і культури. За часів його правління (1153—1187) Галицьке князівство досягло найвищої могутності. 1157 року в Галичі завершили будівництво величного білокам'яного храму — Успенського собору, який своїми розмірами поступався тільки храму Св. Софії і Десятинній церкві в Києві. Тоді ж засновано і єпископство. В Галичі відкрили бібліотеку, діяла майстерня для переписування книг. У бібліотеці Ярослава Осмомисла зберігалися державні акти і грамоти, місцеві літописи, які не дійшли до наших днів, церковна література та художні твори. З цього часу збереглися перлини галицького письменства — Добрилове євангеліє 1164 року та поема «Слово о полку Ігоревім». Археологічні знахідки переконливо підтверджують значне поширення серед населення Галича грамотності та існування в місті шкіл.

Свій вічний спокій Ярослав Осмомисл знайшов 1 жовтня 1187 року. Його поховали в центральному кафедральному соборі Галича.

Тлінні останки галицького князя віднайшов археолог Я. Пастернак у 1937 році під час розкопок у Крилосі. Перед початком Другої світової війни Я. Пастернак перезахоронив скелет Ярослава у крипті собору Св. Юра у Львові. 1991 року скелет Осмомисла вдруге віднайшли і повернули українській науці. Антрополог С. Горбенко після детального дослідження

останків галицького князя в 1996 році виконав графічну, а згодом пластичну реконструкцію обличчя Ярослава Осмомисла.

Наступним кроком мало б бути спорудження пам'ятника князю Галицької землі Ярославові Осмомислу, на що неодноразово звертав увагу у своїх статтях І. Дробчук.

З ініціативи генерального директора Національного заповідника «Давній Галич» О. Береговського скульптор В. Цісарик та архітектор В. Петрик у 2012 році розробили проект пам'ятника галицькому князеві Ярославу. Можливо, саме його візьмуть за основу для увіковічення пам'яті великого будівничого Галича і Галицької землі, мудрого князя, талановитого дипломата й визначного політика Ярослава Осмомисла.

ПОЧАТОК КНЯЗІВСЬКОЇ КАР'ЄРИ

Ярослав Осмомисл народився близько 1130 року. Батько його — могутній галицький князь Володимирко Володаревич. Мати Ярослава — княгиня Софія, дочка угорського короля Коломана. Вже за роки князювання Володимира Володаревича завершилось формування території Галицького князівства. На північному сході Галичина межувала з Волинню, на сході — з Київською землею. Рубіж між ними проходив через верхів'я річок Горині, Случі і Південного Бугу. Галицьке князівство в середині XII ст. контролювало велику територію, що включала і Дністровсько-Дунайське межиріччя в нижній течії [46, 60]. Ця досить значна як за протяжністю, так і за значенням для Східної Європи ділянка шляху, що безпосередньо виводила до Чорного моря, проходила річкою Дністром і долиною Пруту. Сусідами Галичини на заході були Польща й Угорщина.

Через територію Галицького і Волинського князівств проходила значна частина шляху «з варяг у греки» і пролягала від Балтійського моря попри Віслу, Західний Буг і Дністер до Чорного моря. Ще в XI столітті встановився зв'язок через Волинь, який сполучив Київ з Польщею, Моравією і Чехами, а також з Угорщиною через карпатські «порти Руські» [31, 70–72]. Ці шляхи розвинулися в транзитну систему наприкінці XI і в XII столітті. Галицька земля розташовувалася на перехресті численних водних і сухопутних доріг і відігравала важливу роль у європейській торгівлі. Галич дедалі більше набував значення європейського міста. Тому першочерговим завданням стало розвинути його у великий економічний та культурний центр.

Батько Ярослава, владолубний та енергійний князь Володимирко Володаревич розширив і розбудував своє

князівство. Це була багата і добре організована земля, а також міцний форпост проти загрози з боку Польщі, Угорщини, половців. Утворення могутнього князівства з центром у Галичі сприяло його економічному і культурному розвитку.

На початку 1153 року обірвалося життя Володимира Володаревича, а його справу продовжив син Ярослав. Він був уже сформованою особистістю і пройшов добру князівську школу у свого батька. 1150 року Володимир Володаревич оженив Ярослава з дочкою Юрія Довгорукого Ольгою [51, 229]. Шлюб цей не був міцний і, зрештою, у майбутньому приніс галицькому князеві багато прикростей, але на початку князівської кар'єри зіграв свою позитивну роль.

Вже з перших років свого правління Ярослав проявляє себе рішучим князем. Через київського посла Петра Бориславича він надіслав листа великому князю Ізяславові Мстиславичу із запевненням повної покірливості та проханням вважати його за сина: «Оскільки Бог отця мого взяв, то ти мені будь замість отця. Адже ти із моїм отцем сам відався. Що межі вами обома було, то се вже бог осудив, якщо бог отця мого взяв. А мене бог на його місці залишив, і військо його, і дружина його у мене є, крім одного списа, [якого] поставлено коло гробу його, але й той у моїх руках є. Нині, отче, я кланяюся тобі. Ти прийми мене. Як сина свого Мстислава, так само й мене. Хай їздить Мстислав коло твого стремена по одній стороні тебе, а я по другій стороні коло твого стремена їздитиму, з усіма своїми полками» [51, 258]. Проте Погоринські землі, прихоплені батьком, Ярослав повертати не поспішав. Це призвело до конфлікту між ним і київським князем. На початку 1154 року Ізяслав Мстиславич почав готуватися в похід на Галич. Він зібрав велике військо біля міста Володимира, яке рушило до міста Станкова. Сюди ж прибули полки галицького князя Ярослава Осмомисла. Як зазначив літописець, «...галицький князь вийшов полками своїми» [51, 259]. Ізяслав Мстиславич послав берестейського князя Володимира Андрійовича і свого сина Мстислава, а

також чорних клобуків битися з галицьким військом через ріку Серет, а сам пішов до міста Тереховля. Дізнавшись про це, Ярослав Осмомисл зі своїм військом рушив через річку Снов до Тереховля, але не встиг перейти броди. Ізяславові полки раніше перейшли Серет. Обидва війська почали готуватися до бою. Вирішальна битва відбулася на березі Серету 17 лютого 1154 року.

Під час підготовки до битви трапилася цікава подія — бояри не дозволили своєму князеві очолити військо і брати участь у воєнних діях. «Галицькі ж мужі почали мовити князю своєму Ярославу: “Ти молодий єси. Поїдь-но звідси і на нас дивись. Оскільки нас отець твій кормив і любив, то волимо ми за отця твого честь і за твою голову свої зложити”. І [ще додали вони], кажучи князю своєму: “Ти в нас один князь єси. Якщо тобі що вчиниться, то що нам діяти? Поїдь-но, княже, до города, хай ми самі б’ємося з Ізяславом”» [51, 259].

П. Толочко вважає, що галицькі бояри просто не довіряли Ярославу, бо він ще раніше «напрошувався до Ізяслава в підручники» [104, 245].

Подібну думку висловлює О. Головка, вважаючи, що молодий галицький князь погоджувався визнати себе васалом київського князя, а бояри на чолі з Костянтином Сірославичем не хотіли йти на поступки Ізяславу Мстиславичу і повертати завойовані волинські міста [24, 178].

Не хочеться вірити в те, що Ярослав Володимирович, втративши батька, не радився з боярами, яку дати відповідь київському князеві. Цього б не допустили самі галицькі бояри, які завжди пильно стежили за діями своїх князів.

Лист київському князеві дуже добре продумали як Ярослав, так і бояри для того, щоб якимось примиритися з Ізяславом Мстиславичем. Подібно робив Володимирко Володаревич, обіцяючи, але обіцяного не виконував.

Слід погодитися з думкою О. Майорова про те, що галицькі бояри зацікавлені в благополуччі свого князя і прагнуть забезпечити йому відносну безпеку як гарантові незалежності

всієї Галицької землі. Він вважає, що напередодні битви відбулася рада князя з боярами, на якій були розподілені обов'язки між керівниками війська (князем і боярами) на час проведення бойових дій [72, 246–247].

З дослідження С. Горбенка дізнаємося, що Ярослав Володимирович страждав хворобою Пертеса (асептичним некрозом головки лівої стегнової кістки). Він «кульгав з дитинства на ліву ногу, в середньому віці додалися біль і кульгавість у правій нозі, що значно погіршило опорну функцію ніг і здатність тривалого на них перебування» [27, 132]. Дослідник робить висновок, що Ярослав не міг займатися важкою фізичною працею або вправами, а при лікуванні використовував тривалий зберігаючий режим, який виключав будь-яке фізичне навантаження.

Отже, через свій фізичний стан Ярослав Осмомисл не міг бути витривалим воїном. Це розуміли галицькі бояри, які знали про його хворобу і в критичні хвилини віддано його захищали. Проте галичани зазнали жорстокої поразки: «...і була січа люта, і билися вони од полудня до вечора, і настало серед них замішання, і не знали вони, котрі побідили... І побачив він (Ізяслав. — М. К.) многе-множество пов'язаних колодників-галичан, і тоді повелів рубати їх, а ліпших мужів із собою забрав» [51, 259–260].

Ізяслав Мстиславич змушений був повертатися до Києва, бо його військо розбіглося, а він залишився з невеликою дружиною.

Коли на київському столі утвердився Юрій Довгорукий (1155), Ярослав Осмомисл змушений був стати його васалом. Цю залежність посилювали родинні зв'язки.

У 1155 році Юрій Довгорукий посилає своє військо на Волинь проти князя Мстислава Ізяславича, який не відмовився від претензій на Київ. Мстислав Ізяславич втікає з Пересопниці в Луцьк. Юрій Довгорукий велить своєму зятєві Ярославові Володимировичу йти на Мстислава до Луцька. Ярослав Осмомисл і Володимир Мстиславич (дядько Мстислава

Ізяславича) постояли біля Луцька, не досягнули нічого і повернулися назад.

1155 року на вимогу свого тестя Ярослав Володимирович посилав йому полки для боротьби з чернігівським князем Ізяславом Давидовичем, з половцями. В обох випадках із галицькими силами не було князя Ярослава [51, 265–266].

У кінці 1156 року Юрій Довгорукий вирішив забрати місто Володимир від волинського князя Мстислава Ізяславича і посадити тут свого племінника Володимира Андрійовича. Він повідомляє про це свого зятя Ярослава Осмомисла. Галицький князь погоджується на військові дії, але переконує Юрія Довгорукого відмовитися від допомоги чернігівських князів, оскільки останні хочуть здобути Володимир собі. Чи повірив у це Юрій, невідомо, але прийняв план свого зятя.

Л. Махновець вважає, що київський князь Юрій діє традиційно і виступає в похід у день свого патрона, 26 листопада [51, 269, прим. 1], щоб Різдво відсвяткувати у Володимирі-Волинському.

Юрій зустрівся з Ярославом галицьким у селі Свинухах, і рушили обоє до міста Володимира. В селі Хвалимичах розташувалися табором. У суботу 8 грудня 1156 року вони вчинили наїзд на місто і після перестрілки повернулися у табір. Наступного дня, в неділю, союзники розпочали облогу Володимира. Юрій стояв біля Гридшиних воріт, а Ярослав — біля Київських. Тримали вони в облозі Володимир десять днів. А потім Юрій Довгорукий вирішив зняти облогу і повертатися до Києва, бо «зжалився над погибеллю людською» [51, 269]. Очевидно, він зрозумів, що взяти місто Володимир вони не зможуть. Воєнна кампанія 1156 року закінчилася для Юрія поразкою. Ярослав Осмомисл відвів свої полки до Галича. Здається, його задовольняв такий стан речей. Як покажуть пізніші події, Ярослав підтримував дружні стосунки з Мстиславом Ізяславичем. П. Толочко вважає, що, виступивши проти участі у військовому поході чернігівських князів, Ярослав розраховував саме на такий результат [104, 248].

Галицький князь вміло використовує свій дипломатичний хист: старається зберегти добрі стосунки з волинським князем і водночас підтримати родинні зв'язки зі своїм тестем. Про те, що родинні зв'язки відігравали певну роль у житті Ярослава Осмомисла, свідчить факт, що 1169 року він не підтримав київського князя Мстислава Ізяславича, коли проти останнього Андрій Боголюбський (рідний брат княгині Ольги – дружини Ярослава) використав сили руських князів [51, 269].

За вищенаведеними подіями ми можемо судити, що Ярослав Осмомисл уже на початку князівської кар'єри бере активну участь у житті свого князівства, а також Київської Русі. Разом зі своїми порадиниками, галицькими боярами, він старається захистити ті надбання, які здобув його батько. За допомогою дипломатії, а якщо потрібно, то і використовуючи військову силу, Ярослав намагається налагодити стосунки з київським князем Ізяславом Мстиславичем. Коли в Києві утвердився його тесть Юрій Довгорукий, галицький князь стає його союзником і допомагає йому своїми полками. Ярослав прагне зберегти добросусідські стосунки з Волинню і використовує свій дипломатичний хист у воєнній кампанії 1156 року. Всі ці події свідчать про виважену і мудру політику галицького князя вже на початку його князівської кар'єри.

КИЇВСЬКА ПОЛІТИКА ЯРОСЛАВА ОСМОМИСЛА ТА ІВАН БЕРЛАДНИК

Київська політика Ярослава Осмомисла тісно пов'язана із загальнополітичною ситуацією в давньоруській державі, а також з двоюрідним братом князя Іваном Ростиславичем Берладником. Доля в них склалася так, що впродовж життя вони не змогли налагодити дружніх чи родинних стосунків, а, навіть стали суперниками в боротьбі за галицький стіл.

Іван Берладник після невдалого оволодіння галицьким столом у 1145 році змушений був шукати захисту в київського князя Всеволода Ольговича. П. Толочко вважає, що Всеволод запросив Берладника до Києва тому, що думав скористатись його послугами в боротьбі з незалежністю галицького князя Володимира Володаревича, батька Ярослава. Всеволод Ольгович запропонував Іванові Берладнику в'ятицький стіл. Після смерті Всеволода (1. VIII. 1146 р.) Іван Ростиславич став службовим князем, який легко і часто змінював господарів. О. Майоров зазначає, що Берладник став князем-найманцем і не відзначався особливою вірністю своїм господарям [72, 212]. Оскільки Іван Ростиславич сидів на одному зі столів Чернігівської землі, то мусив служити саме чернігівським князям, які перебували в опозиції до нового київського князя Ізяслава Мстиславича. Але коли він зрозумів, що новгород-сіверський князь Святослав Ольгович не збирається йому допомагати, то бере в нього за службу двісті гривень срібла та дванадцять гривень золота і переходить до смоленського князя Ростислава Мстиславича [51, 207].

Фактично Берладник перейшов на бік великокнязівської коаліції, бо розраховував на прихильність і підтримку Ізяслава Мстиславича у своїх претензіях на галицький стіл [104, 213]. Але йому не вдалося завоювати прихильність великого князя. Становище служилого князя при дворі Ростислава смоленського його не задовольняло. І він обирає суздальського князя Юрія Довгорукого, який змагався з Ізяславом Мстиславичем за київський стіл.

Юрій Довгорукий доручає Берладникові організувати похід на Новгород, щоб змусити новгородців сплатити данину. Похід був невдалий, багато суздальців загинуло. Як зазначає П. Толочко, Юрій Довгорукий не міг вибачити Іванові розгром суздальської дружини на Білому озері. Відтепер він не спільник суздальського князя, а його в'язень. Можливо, це входило в плани Юрія Довгорукого, який був тестем Ярослава Осмомисла.

Щоб зрозуміти, чому Іван Берладник ціле своє життя присвятив боротьбі за галицький стіл, варто заглянути в його родовід. Літописці пізніших часів вважали його сином смоленського князя Ростислава Мстиславича. Більшість дослідників (М. Грушевський, О. Рапов, П. Толочко, М. Котляр, М. Брайчевський, О. Майоров) вважає, що батьком Берладника був перемишльський князь Ростислав Володаревич [29, 419–420; 91, 75; 104, 192; 58, 178; 3, 26; 72, 220].

Проте в історичній літературі висловлювались й інші версії. Я. Ісаєвич піддає сумніву традиційний погляд більшості істориків [21, 35]. Л. Войтович зауважив, що 1134 року (дата грамоти Івана Ростиславича) в Теребовлянській землі правив Григорій-Ростислав Василькович і в його володіннях не міг перебувати уділ сина перемишльського князя Ростислава Володаревича [11, 34–35; 12, 152].

Цю думку поділяють дослідники О. Мазур, П. Довгань та М. Демчук. Вони вважають думку П. Толочка про те, що перемишльський князь Ростислав розпочав переговори з князями Васильковичами, аби ті віддали його синові

галицьке Пониззя, не зовсім точною, бо ця гіпотеза не підтверджується жодним писемним документом. Далі дослідники пишуть: «Літописці майже завжди фіксували найдрібніші міжкнязівські угоди. Мало ймовірно, аби така важлива домовленість укладалась усно, що не відповідає тогочасній практиці міжкнязівських відносин, а фактичний поділ Теробовлянської землі зостався непоміченим літописцем» [70, 3–6; 71, 73].

П. Толочко, О. Мазур, П. Довгань і М. Демчук спираються на дані В. Татищева про те, що Іван Ростиславич прізвищеву назву «Берладник» отримав від матері, яка нібито була родом із Дністро-Дунайського межиріччя [102]. Джерела не донесли до нас імені дружини князя Ростислава Володаревича, і її походження залишається нез'ясованим. За В. Татищевим, Григорій Василькович носив княже ім'я Ростислав. Науковці припускають, що Іван Ростиславич Берладник міг бути сином Ростислава-Григорія Васильковича. Тож стає зрозуміло, чому він очолив берладську вольницю, користуючись успадкованим правом володіння як нащадок лінії князя Василька Ростиславича на управління цією територією.

І. Крип'якевич пише, що Іван Ростиславич об'єднав галицьких вихідців на річці Берладі, лівій притоці Серету, і тому князя і населення названо «берладниками» [61, 78].

На думку О. Майорова, прізвище «Берладник» він отримав тому, що його всюди супроводжувала бойова дружина, набрана з числа подунайських берладників [72, 212]. А титул у грамоті 1134 року «Азь Иванко Ростиславичъ от стола галичкого кнезь Берладскы» вказує на залежність Берладі від галицького столу. О. Майоров зазначає, що формула грамоти 1134 року могла мати на увазі не Галич на Дністрі, а Малий Галич на Дунаї [72, 220–221].

О. Мазур, П. Довгань та М. Демчук вказують, що берладське княжіння не мало самостійного значення, а влада місцевого князя зводилась до керівництва місцевою організацією, можливо — регулювання деяких питань економіки краю.

Син Ростислава Васильковича не потребував окремого обґрунтування свого права на княжіння у Берладі, яке скріплювалося б угодою з іншими князями династії Ростиславичів [70, 4–6; 71, 74].

Більшість істориків вважає, що перехід Берладника в Галицьку землю відбувся наприкінці 1143 року, після смерті Ростислава Володаревича. О. Мазур та М. Демчук зауважують, що під час сутички Володимирка Володаревича і київського князя Всеволода Ольговича 1144 року обороною Звенигорода керував Володимирко. Імені Івана Берладника, який би мав бути союзником галицького князя, літописець не згадує.

У другій половині січня 1145 року галичани, скориставшись від'їздом Володимирка на лови до Тисмениці, запросили Івана Ростиславича на галицький стіл. О. Мазур і М. Демчук пишуть: «Якщо вважати Івана Ростиславича приналежним до гілки Васильковичів, то стає зрозумілим, що Володимирко узурпував владу в Галичі... він позбавив небожа законної спадщини. Іван Ростиславич претендував на відновлення ущемлення своїм стриєм володарських прав» [71, 76]. А те, що Берладника запрошують на княжіння саме зі Звенигорода, дослідники пояснюють, що на території Галицької землі відомо кілька населених пунктів із такою назвою. Перший з них розташовувався поблизу нинішнього Львова, два інші — на території колишньої Тереховлянської землі, де правив батько Берладника. Дослідники припускають, що це може бути городище біля села Дзвенигора Борщівського району Тернопільської області або на лівому березі річки Стрипи — нинішнє городище поблизу села Звенигорода Бучацького району Тернопільської області [71, 76].

О. Майоров пояснює претензії Берладника на галицький стіл тим, що його батько Ростислав Володаревич був старшим сином Володаря Ростиславича і це давало йому переваги перед іншими князями, які претендували на Галич. Права Берладника на галицький стіл визнавали і самі галичани, які не раз запрошували його до себе на княжіння, а пізніше,

після смерті Берладника, згадували про його сина, якого іменували Берладничич, і теж запрошували на галицький стіл [72, 220].

Критики грамоти Івана Берладника (1134) вказують, що він до 1144 року правив у Звенигороді, а діяльність у Подунав'ї і Галичі розпочалася пізніше. Щоб пояснити цю невідповідність, робили висновки про допущення помилки в датуванні грамоти при переписуванні. Документ пропонували датувати 1144-м (О. Зімін) [43, 31] або 1154 роком (М. Брайчевський) [3, 26–27].

О. Майоров зазначає, що ця проблема відпадає, якщо вважати, що «князь Берладський від стола Галицького» має на увазі не Галич на Дністрі, а Галич на Дунаї [72, 222].

Іван Ростиславич користується широкою популярністю серед берладського населення, вербує тут військо, а значить має опору серед місцевих жителів. Але, очевидно, цього було замало, щоб відвоювати Галич. Тому Берладник шукає підтримки серед руських князів, і особливо тих, що претендують на київський стіл, у надії, що вони допоможуть йому здобути Галич.

Великий київський князь Юрій Довгорукий не був зацікавлений ускладнювати відносини із зятем Ярославом через Івана Берладника. П. Толочко зазначає, що єдиною людиною, зацікавленою в зміні становища Івана Ростиславича, був чернігівський князь Ізяслав Давидович, який вважав, що його скривдив Юрій Довгорукий, і за допомогою Берладника сподівався відібрати в нього київський стіл [104, 216].

За часів великого князювання Юрія Довгорукого проти нього та його постійного союзника Ярослава Осмомисла князі волинські, смоленські і чернігівські почали створювати сильну опозицію. П. Толочко припускає, що Іван Берладник міг би приєднатись до неї. І тому Юрій Довгорукий та Ярослав Володимирович вирішили залучити Берладника на свій бік. Галицький князь надсилав до Івана щирі і доброзичливі

листи, в яких просив забути заподіяні йому кривди і повернутись до Галичини. У своїй відповіді Берладник натякав йому, що він міг би прислужитись на ниві дипломатії й мудрих порад князеві [104, 216]. Дослідник припускає, що Ярослав Осмомисл запрошує Івана до Галича, бо хотів з ним розправитись [104, 217].

У 1157 році з Галича до Києва вирушило посольство Ярослава Осмомисла на чолі з князем Святополком Юрійовичем і воєводою Коснятином Сірославичем, щоб забрати в Юрія Довгорукого Івана Берладника. Юрій, маючи намір віддати Івана Ростиславича Осмомислові, привів його із Суздаля «окованого» [51, 269]. Проте митрополит Костянтин і всі ігумени почали відмовляти Юрія від цього задуму. Юрій Довгорукий змушений був відмовити своєму зятеві видати Берладника і відправив його знову в Суздаль. Але чернігівський князь Ізяслав Давидович перехопив Івана і забрав до себе у Чернігів [51, 270].

На думку П. Толочка, Ізяслав Давидович або хотів дошкулити Юрієві Довгорукому, або при підготовці до боротьби за повернення Києва Іван Берладник мав стати тією козирною картою, яка б вивела з гри союзника Юрія Ярослава Осмомисла та змусила його дотримуватись нейтралітету [104, 219].

15 травня 1157 року в Києві помер Юрій Довгорукий, тож Ізяславові Давидовичу не довелося битися за Київ. 19 травня цього ж року чернігівський князь утверджується на київському столі. Галицький князь підтримує Ізяслава і навіть посилає йому свої полки для походу на Туров і Пінськ.

Але Ярослав Осмомисл розумів, що надмірне посилення Ізяслава може загрожувати і його благополуччю. Берладник у руках Ізяслава був уже не в'язнем, а співником у боротьбі за визнання свого старшинства. Галицький князь почав шукати союзників, які б його підтримали в боротьбі проти Івана. Ярославові вдалося заручитися підтримкою Святослава Ольговича, Ростислава Мстиславича, Мстислава Ізяславича, Ярослава Ізяславича, Володимира Андрійовича,

Святослава Всеволодовича, угорського короля Гейзи та польських князів. Направлене до Києва 1158 року велике посольство з вимогою видати Івана Ростиславича повернулося ні з чим. Це викликало політичну кризу на Русі. Тоді Іван з половцями пішов у подунайські міста і займався розбоєм – нападав на кораблі галицьких риболовів. На заклик Івана Ростиславича до нього зійшлося шість тисяч берладників, і рушив він тоді до міста Кучелмина [51, 273; 102], а звідти до міста Ушиці. Проте Ярославова залога швидше ввійшла в Ушицю і стала захищати місто. Триста смердів Ярославових перескочили через заборолу і перебігли до Івана Ростиславича. Це свідчить про те, що Іван Берладник користувався великою популярністю серед народних мас.

Літописець повідомляє, що половці хотіли взяти Ушицю, але Берладник їм не дозволив руйнувати міста і проливати кров його земляків. Половці залишили Івана, і він змушений був повертатися до Києва [51, 273].

П. Толочко високо оцінює вчинок Івана Берладника під Ушицею. Якби Іван дозволив половцям пограбувати місто і взяти великий полон, то перед ним відкрився б шлях на Галич. Але у цей надзвичайно відповідальний і спокусливий момент Іван Ростиславич виявив себе з найкращого боку. Він не хотів своє благополуччя будувати на горі і сльозах земляків.

Ярослав Осмомисл збирався йти походом на Київ, але Ізяслав Давидович направив своїх послів до Ярослава в Галич і до міста Володимира повідомити, що він уже зібрав коаліцію князів. Ізяславові Давидовичу за короткий час вдалося об'єднати всіх Ольговичів і протиставити їх союзові Мстиславичів і галицького князя Ярослава Осмомисла. Галицький князь призупинив свої дії.

У 1158 році галичани знову запрошують Івана Ростиславича до Галича: «Тільки покажеш ти стяги, і ми одступимо од Ярослава». А до Ізяслава Давидовича приходила вістка з Володимира, що «збираються галичани на нього».

Чернігівські князі відмовляли Ізяслава Давидовича від походу на Галич, але він про це і слухати не хотів. З усіх чернігово-сіверських князів тільки Ізяславів небіж Святослав Володимирович залишився вірний Лутавській угоді. Щоб компенсувати відсутність чернігівського і новгород-сіверського полків, київський князь запросив на допомогу половців [104, 229].

1158 року Ізяслав Давидович вирушив з Києва до Галича. Похід розпочався традиційно на свято зимового Миколи Чудотворця. Л. Махновець висловлює думку, що Ізяслав Давидович планував Різдво святкувати в Галичі [51, 274, прим. 8].

Коли Ізяслав Давидович підійшов до Мунарева, то отримав звістку, що галицький князь Ярослав Володимирович, володимирський Мстислав Ізяславич і дорогобузький Володимир Андрійович йдуть походом на Київ. Київський князь став готуватися до битви. Він з військом підійшов до Білгорода і став на Київському шляху. Тут, у Білгороді, і відбулася битва між військом Ізяслава Давидовича та військом волинського князя Мстислава Ізяславича. На допомогу до Ізяслава прибув хан Башкорд із двадцятьма тисячами половців. Київський князь почав відмовляти Мстислава Ізяславича від воєнних дій і показав йому своє велике військо.

Але в цей час берендичі направили посла до Мстислава Ізяславича в Білгород зі словами: «Коли будеш ти нас [так] любити, як ото любив нас отець твій, і по городу нам даси, по ліпшому, то ми на сім одступимо од Ізяслава». Мстислав погодився на це і на «присягу до них ходив» [51, 274].

У ніч на 22 грудня 1158 року половці зрадили Ізяслава Давидовича і залишили його. Ізяслав змушений був тікати у В'ятичі [51, 274–275].

22 грудня 1158 року Мстислав Ізяславич, Володимир Андрійович і Ярослав Володимирович увійшли в Київ. Мстислав набрав багато добра – золота, срібла, челяді, коней і худоби і

все це відправив до міста Володимира. Мстиславів вчинок свідчить про те, що все-таки коаліцією керував він, очевидно, плануючи в майбутньому зайняти київський стіл. Але цього разу князі Мстислав, Ярослав Осмомисл і Володимир Андрійович направили послів по Ростислава Мстиславича у Смоленськ, запрошуючи його до Києва, бо вони раніше «цілували були йому хреста», що «ми тобі його домагаємось» [51, 275].

Літопис нічого не говорить про Івана Берладника після білгородської поразки. На думку П. Толочка, він був разом зі своїм покровителем Ізяславом Давидовичем [104, 231].

Ізяслав вирішив оволодіти Черніговом. Він знову запрошує половців і в 1159 році виступає з ними на Святослава Ольговича. Тим часом до Святослава прибула допомога з Києва. Київський, галицький і волинський полки значно зміцнили позиції чернігівців: «... Володимир (Андрійович. — М. К.) у той день прийшов був із військом своїм і з київським військом, і [воєвода] Тудор Єлчич з галицькою підмогою прийшов уборзі» [51, 277]. У короткій, але жорстокій битві було розгромлено Ізяславових союзників — половців. Не сподіваючись на успіх, Ізяслав з Берладником відійшли в місто Вир. Слідом за ними вирушили князі Володимир Мстиславич і Святослав Ольгович. Тепер уже в становищі обложених опинилися Ізяслав та Іван Берладник. Згодом Ізяслав, залишивши у Вирі Івана Ростиславича, виступив із нього, розгромив чернігівське місто Зартий і змусив Володимира зняти облогу. З допомогою половців Ізяслав оволодів ще цілою низкою міст Чернігівської землі і фактично став співправителем Святослава Ольговича [104, 231, 233].

Перебуваючи на в'ятицькому столі, Ізяслав проводив активну підготовку до нового походу на Київ. Він заручився підтримкою ростово-суздальського князя Андрія Боголюбського, курського Олега Святославича та новгород-сіверського Святослава Всеволодовича. Підтримали його і половці.

П. Толочко припускає, що при підготовці походу на Київ Ізяслав Давидович уклав союз з берладниками, який тримався на його дружніх стосунках з Іваном Ростиславичем, і ті оволоділи Олешшям. Своїм нападом на Олешшя Іван Берладник мав на меті змусити київського князя Ростислава піти на значні поступки йому і його покровителю Ізяславові Давидовичу. Можливо, відтягнувши частину київських сил на південь, Берладник тим самим мав полегшити Ізяславові боротьбу за Київ [104, 233–234]. Проте задум Ізяслава і Берладника не був реалізований повною мірою. Князі-ізгої не зуміли діяти спільно, і їх перемогли поодиночі.

З Берладі Іван Ростиславич знову повернувся на Посейм'я, до міста Вира, де готувався до нового походу на Київ Ізяслав Давидович.

Взимку 1159/60 року чернігівський князь Святослав Ольгович вирушив походом до Вщижа на синівця Ізяслава – Святослава Володимировича. В поході взяли участь руські князі, зокрема і воєвода Коснятин Сірославич з галичанами. Очевидно, Ярослав Осмомисл усіма силами старався послабити позиції Ізяслава Давидовича та його прихильників. 1161 року Осмомисл знову посилає галицьке військо на допомогу київському князеві Ростиславові Мстиславичу в боротьбі за Київ з Ізяславом Давидовичем [51, 282].

Літописець зазначає, що Ізяслав 12 лютого 1161 року ввійшов у Київ, утвердився тут і пішов на Білгород, де зачинився Ростислав Мстиславич.

Чотири тижні тривала облога Білгорода. Тим часом Ростиславові союзники поспішали йому на допомогу. Ізяслав Давидович отримав звістку про наближення до Білгорода Мстислава Ізяславича з володимирським і галицьким полками, яким допомагали і берендеї, і ковуї, і торки, і печеніги, і чорні клобуки. Ізяслав зняв облогу Білгорода й відступив до Києва [51, 282–283].

Під самим містом, недалеко від села Буличів, торки наздогнали загін Ізяслава і зав'язали бій. Торкський воєвода

Воїбор Негечевич вдарив Ізяслава Давидовича по голові шаблею. Повторний удар у стегно збив Ізяслава з коня.

Цього ж дня, 6 березня 1161 року, Ізяслав помер. Іван Берладник позбувся свого останнього покровителя, а водночас і надій на повернення в Галичину.

П. Толочко вказує, що їх тривалий союз тримався не тільки на взаємній вигоді, але й на особистій приязні: «Вони пасували один одному. Обидва мали неспокійну вдачу і нестійке становище. Все своє життя чогось домагались, шукаючи непевне, втрачали те, що мали. Ні Ізяслав, ні Берладник не уявляли себе на другорядних ролях у складних військово-політичних спектаклях, що розігрувались на Русі у другій і третій чвертях XII ст., а перші виявились їм не під силу» [104, 237].

Іван Ростиславич Берладник не набагато пережив свого вірного покровителя. Після Ізяславової смерті Берладник опинився в далекій Візантії. Можливо, стомлений нескінченною боротьбою за Галич і митарствами по всій Русі, він вирішив спокійно дожити віку далеко від батьківщини. П. Толочко припускає, що його міг заслати туди Ярослав Осмомисл, який підтримував відносини з візантійським імператорським двором Комнінів, а саме з Андроніком, який жив у провінції і готував змову за змовою проти свого двоюрідного брата Мануїла Комнина. Можливо, на його совісті лежить і смерть галицького ізгоя Івана Берладника.

У 1161 році з далекого візантійського міста Солуні на Русь прийшла звістка про раптову смерть Берладника: «І деякі так говорили, що від отрути була йому смерть» [51, 283; 102].

Тільки тепер Ярослав міг заспокоїтись, оскільки залишився єдиним князем Галичини. В боротьбі за галицький стіл Ярослав Осмомисл проявив себе виваженням, мудрим, хитрим і підступним політиком. Очевидно, як і його батько Володимирко, він допускав використання різних методів, щоб захистити себе і своє княжіння. З позицій сьогодення важко судити людину часів XII ст., оскільки тоді успішні війни – це

розширення земель, присвоєння багатств потерпілої сторони або взяття контрибуції. А позбутися конкурента на княжий стіл, хоч і родича, — це вмілий військовий, дипломатичний і політичний хист сильної людини. Отож влада (успадкована чи завойована) і багатства були тими чинниками, які творили історію, іноді славну, іноді безчесну, іноді героїчну, іноді трагічну.

Берладник виявився непристосованим до умов жорстокої міжкнязівської боротьби. Для досягнення бажаної мети йому бракувало практичності й гнучкості розуму, а щирість і благородство, як показав досвід, були слабкими помічниками в боротьбі за галицький стіл [104, 238].

Проте благородні риси характеру створили Іванові Ростиславичу популярність серед народних мас Галичини. Пам'ять про Івана Берладника збереглася не тільки в літописах, але й у фольклорі. М. Драгоманов, який досліджував українські колядки, зазначив, що ім'я Івана Берладника збереглося в південноруських історичних переказах і піснях великокняжих часів [35, 14, 15].

Одна з колядок, що розповідає про ув'язнення Івана Ростиславича, оспівує молоде життя князя в гармонії з природою. Поруч з ним — тварини і птахи, які допомагають йому в житті. Водночас вони дуже сумують за своїм господарем, якого схопили і кинули до темниці:

*А там на лугах, на барз широких,
Там же ми горить терновий огник,
Сам молод, ей, сам молод!
Сам молодецький на коничейку, сам молод!
Кол огня ходить широкий танець,
А в танці ходить княгиня Іванко,
На головоці сокола носить,
В правой ручейці коничка водить,
В левой ручейці гусевки носить.
Ніхто не видів, лем слиш панські слуги;*

*Скоро ввиділи, пану доповіли:
«Ой ідьте, ідьте, Іванка зв'яжіте,
Іванка зв'яжіте, ту го приведіте,
Соколойка пустіте до соківниці,
Гусовки шмарйте до гусевниці,
Коничка вставте до коничейки,
Іванка всадьте до темничейки».
Соколик квілить, головойки хоче,
Гусевки граут, Іванка споминаут,
Коничок гребе, до поля хоче,
Іванко плаче, до милейкої хоче [35, 14].*

М. Котляр зауважив, що цьому князеві місце не на сухуватих сторінках літопису, а у «квітчастій старовинній італійській хроніці, сповненій, здавалось би, неймовірних, а насправді реальних подвигів її героїв, убивств, змов, віроломств, благородних вчинків, ув'язнень і втеч. Серед князів-ізгоїв, котрі були здебільшого непересічними особистостями... Іван Ростиславич, на прізвисько Берладник, займав, поза сумнівом, чільне місце» [58, 178].

ЖІНКИ В ЖИТТІ ЯРОСЛАВА

Важливе значення в житті кожної людини відіграє сім'я, родина. Особливу роль у сім'ї відведено жінці. Вона є коханою і матір'ю дітей, мудрим порадником і людиною, на яку просто можна покластися.

Жінок привілейованого стану в Київській Русі вирізняв високий, як на той час, рівень культури. Багато з них знало не тільки рідну мову, але й грецьку, інші іноземні мови, математику, середньовічну філософію, астрономію, навчалося риторики і лікарської справи [56, 17].

Разом з іменами великих княгинь у руських літописах можна зустріти немало імен князівських і боярських дружин, сестер, дочок — учасниць міжусобних заколотів, інтриг, феодальних війн. Жінки на Русі, в усякому разі з князівських родин, брали участь у громадському, а то й у політичному житті свого міста і держави, і навіть Європи.

В історії Галича відомі дві жінки Ярослава Осмомисла, які спричинили справжнє повстання в Галичині. Ці події набрали широкого розголосу в Київській Русі та за її межами.

Одна жінка — княгиня Ольга, дочка Юрія Довгорукого. Друга — позашлюбна Настася Чагр, чи Чарг, як подається у літописі Руському.

Християнські норми, зафіксовані в кодексах, впливали на життя простих людей, бояр, а іноді їх навіть використовували впливові політичні сили і проти князя. Такий випадок стався в Галичі 1171 року, коли бояри скористалися нехристиянським вчинком князя Ярослава Осмомисла і розпочали справжнє повстання в Галичині.

Осмомисл у 1150 році одружився з дочкою володимиро-суздальського князя Юрія Довгорукого Ольгою [51, 229].

Шлюб Ярослава з Ольгою Юріївною, укладений з політичних мотивів і на початку князівської кар'єри, зіграв свою позитивну роль.

Коли на київському столі утвердився Юрій Довгорукий (1155), Осмомисл змушений був допомагати йому як союзникові чи васалові. На вимогу свого тестя Ярослав посилав йому полки для боротьби з чернігівським князем Ізяславом Давидовичем, з половцями. Щоб не псувати родинних стосунків з Юрієм Довгоруком, Осмомисл погоджується на військові дії проти волинського князя Ізяслава Мстиславича, але вимагає, щоб чернігівські князі не брали участі в поході. Воєнна кампанія 1156 року закінчилась для Юрія поразкою. Ярослав Осмомисл відвів свої полки до Галича. Здається, його задовольняв такий стан речей. Як покажуть пізніші події, галицький князь підтримував дружні стосунки з Мстиславом Ізяславичем. П. Толочко вважає, що, виступивши проти участі у військовому поході чернігівських князів, Ярослав розраховував саме на такий результат [104, 248].

Ярослав Осмомисл намагається бути розсудливим і виваженим політиком та сім'янином. Він ухвалює мудрі рішення, які не шкодять ані йому особисто, ані його князівству.

Літопис не засвідчує якихось сімейних негараздів між Ярославом та його дружиною Ольгою. Але В. Татищев наводить дані про те, що Ярослав намагався змусити Ольгу піти в монастир [102]. Н. Пушкарьова подає перелік причин, які були в руській церковній практиці підставою для розлучення. Серед них і та причина, коли одне з подружжя приймає чернецтво (за згодою іншого) [90, 82]. Очевидно, Ярослав Осмомисл сподівався, що його шлюбна дружина на це погодиться і він зможе юридично узаконити свій позашлюбний зв'язок з Настасею Чагрівною. Як зазначає Я. Щапов, при самовільному розлученні й укладенні нового шлюбу, який не затвердила чинна влада, другий шлюб вважався недійсним. Чоловік, який узяв другу дружину, був зобов'язаний повернутися до першої і заплатити штраф митрополитові; сам факт, коли чоловік

залишав дружину, не був законною підставою для розлучення [112, 219].

Оскільки Ольга відмовилася, то Осмомисл був змушений терпіти її присутність, боячись накликати гнів великого київського князя Гліба Юрійовича та володимиро-суздальського Андрія Юрійовича, або просто поважав право законної дружини. П. Толочко вказує, що причиною ненависті Ярослава до Ольги була «Настаска — коханка князя із нового боярського роду Чарговичів». Він же вважає, що інтимне життя князя мало хвилювало бояр, але доти, доки не стало загрожувати їх благополуччю. Згодом старе родове боярство землі побачило, що через Настаску на перші ролі висувається і весь її рід. Допустити посилення Чарговичів, які, на думку П. Толочка, мали тюркське походження, бояри не могли. Так поступово склалась боярська опозиція Ярославові [104, 258].

На думку В. Грабовецького, Настася Чагрівна походила з дрібного боярського роду Чагрів [28, 43]. Цікаву думку подає І. Драбчук, що Чарги могли походити з найбідніших верств населення, можливо, зі смердів, і піднялися суспільною драбиною саме завдяки стосункам між Ярославом та Настасею, яку князь, на відміну від першої дружини, дійсно кохав [33, 21].

М. Грушевський пише, що Ярослав не був щасливий у родинному житті. Княгиня Ольга Юріївна не зуміла здобути серця свого чоловіка, і тому ним заволоділа Настася. На його думку, взаємини Осмомисла і Настасі не були «простим вибриком», а глибоким почуттям. У тодішні часи позашлюбне життя Ярослава не надто хвилювало громадськість. Боярам не сподобалося те, що рід Чарговичів мав великий вплив на князя [29, 442–443].

Літописець під 1171 роком повідомляє: «... утекла [Ольга], княгиня Ярославова, з Галича в Ляхи із сином Володимиром. І [воевода] Коснятин Сірославич, і многі бояри з нею були там вісім місяців» [51, 305]. О. Головка, проаналізувавши джерела й політичні події в Польщі, вважає, що точнішою є

літописна хронологія, яка пов'язує згаданий конфлікт з 1172/1173 роком [24, 187].

Від'їзд княгині Ольги з сином Володимиром і боярами до Польщі справив на галичан величезне враження. Ярослава посадили у власному палаці під арешт; його приятелів Чарговичів порубали, а Настасю Чарг спалили на вогнищі. Коли княжич Володимир пішов з матір'ю до міста Червена, по дорозі надійшла звістка від Святополка з Галича: «"Поїдь уборзі. Отця твого ми схопили єсмо і приятелів його, Чаргових людей, побили. А ось твій ворог — Настаська". І галичани, розіклавши вогонь, спалили її, а сина її [Олега] в заслання вигнали, а князя [Ярослава Осмомисла] водили до хреста, що буде він по правді жити з княгинею» [51, 305].

О. Майоров зазначає, що бояри і галицька громада діють разом. Народ готовий розпочати масовий виступ проти князя зразу після від'їзду бояр до Польщі з княгинею Ольгою. Єдині з ними і ті бояри, які залишилися в Галичі на чолі зі Святополком [72, 256–257].

На думку О. Майорова, це не сімейний конфлікт, а політичний рух, мета якого — відгородити князя і громаду від впливу Чаргових людей. Бояри мали неабиякий вплив на народ і при потребі використовували силу громади.

З літопису дізнаємося, що княжич Володимир просив у волинського князя Святослава місто Червен: «Хай, там сидячи, добре мені буде слати в Галич. Якщо ж я сяду в Галичі, то Бужськ твій поверну і три городи придам до нього» [51, 305]. Володимир прагнув захопити Галич ще за життя свого батька. Він добре розумів, що Ярослав надає перевагу своєму позашлюбному синові Олегові. Як відомо з літопису, Ярослав Осмомисл у своєму заповіті залишає Олегу старший стіл Галич, а Володимирові — другорядний Перемишль. Можливо, Олег був талановитішою і більш вольовою людиною, оскільки Осмомисл у заповіті залишив йому старший стіл Галич. Очевидно, саме це і викликало спротив сина Володимира і княгині Ольги.

Амбіції Володимира та княгині Ольги підхопили галицькі бояри, що прагнули самостійно володарювати у князівстві. Ця подія дуже нагадує політичний переворот, який не зовсім вдався. Бояри заявили про себе як про міцну політичну силу, що здатна вирішувати долю держави. Ярославові тимчасово довелося скоритися, але конфлікт на цьому не вичерпався. У 1173 році Володимир з матір'ю змушений був знову покинути Галич. Вони пішли до Ярослава Ізяславича в Луцьк, оскільки останній обіцяв їм допомогти здобути волость. Цього разу бояри з Володимиром не пішли, але і не допомогли Ярославові. Осмомисл змушений був найняти за три тисячі гривень срібла ляхів на підмогу собі і став погрожувати Ярославові Ізяславичу луцькому. Останній відіслав від себе галицького княжича в Торчський до Михалка Юрійовича (брат княгині Ольги). Звідти його запросив до Чернігова тесть Святослав Всеволодович. Цього ж таки року Володимир примирився з батьком і повернувся до Галича [51, 308]. Княгиня Ольга назавжди залишила Галич і поселилась у Володимирі на Клязьмі. Осмомисл не зміг їй простити причетність до драматичних подій у його житті. 1179 року Ольга хрестила четверту дочку Всеволода Юрійовича Збиславу (хрестильне ім'я Палагія) [51, 327]. У Володимирі Ольга постриглась у монахині під іменем Єфросинії. 4 липня 1182 року вона померла, і її поховали в головному катедральному храмі Володимира — Успенському соборі [51, 330].

Володимир продовжував конфліктувати з батьком, через що йому довелося втретє залишити рідне місто. Два роки прожив Володимир у Путивлі в Ігоря Святославича. Літописець зазначає, що Ігор помирих Ярослава з сином. Очевидно, і дружина Ігоря, донька Ярослава Осмомисла Єфросинія неодноразово зверталася до батька з приводу їх примирення. У 1184 році Володимир повертається в Галич [51, 334].

Таке тривале ворогування між батьком і сином П. Толочко пояснює тим, що він народився від жінки, з якою Ярослав усе життя перебував у відвертій ворожнечі [104, 260–261]. На нашу

думку, більшу роль зіграло те, що Ярослав не бачив у Володимирі гідного продовжувача своєї справи. Літописна характеристика Володимира і пізніші події це тільки підтверджують. Володимир Ярославович користувався ще меншою популярністю і підтримкою галицької громади, ніж його батько.

Після смерті Ярослава Осмомисла (1 жовтня 1187 року) бояри переступили хресне цілування, яким клялися на вірність його синові Олегу. Вони вигнали Олега з галицького столу, а Галич віддали Володимирові. Олег втік у місто Овруч до Рюрика Ростиславича. На цьому літописець уриває оповідання і нічого не згадує про подальшу долю Олега. М. Грушевський подає оповідання польського хроніста Вінцентія Кадлубка, який свідчить, що Олег пішов від Рюрика Ростиславича в Польщу до Казимира Справедливого. Казимир вибрався походом на Галич. Незважаючи на допомогу волинських князів Романа і Всеволода, Володимир Ярославович змушений був залишити Галич. Олег знову сів на галицькому столі. Але довго князувати йому не довелося. Як пише М. Грушевський, Олега отруїли «свої». Володимир знову сів на столі батька свого, а за допомогу, яку поляки надали Олегові, «віддячив» їм нападом на Польщу і забрав у неволю кілька знатних жінок [29, 446].

Чи правдоподібна ця історія, важко судити. Якщо так, то чому її замовчували наші літописці? Очевидно, за той короткий період у Галицькій землі відбулося стільки подій, що літописець випустив з поля зору цей факт або він загубився при переписуванні літописних зведень.

Важко здогадуватись, чи проявив би себе Олег талановитішим князем від Володимира, якби доля його склалася по-іншому.

Володимирові Ярославовичу довелося побувати в угорському полоні та виборювати Галич за допомогою найманого польського війська.

У давньоруському житті часто траплялися випадки, коли чоловік мав на стороні не тільки наложницю, але і дітей від

неї. В церковних поученнях і літописних свідченнях особливо часто згадується двоєженство, коли «меншицею» була жінка нижчого соціального статусу, а іноді раба [90, 80].

На думку О. Моці та В. Рички, релігійний синкретизм наклав свій відбиток на поведінку, критерії цінностей і практичний бік діяльності представників різних соціальних груп населення. Двовір'я не обмежувалося колом вірувань та обрядів, воно справляло великий вплив і на розвиток філософсько-світоглядних ідей, включаючи етичну й естетичну свідомість, історичне мислення, уявлення про саме суспільство [75, 133].

Давньоруська епоха стала добою протистояння старої і нової релігійних систем, взаємопроникнення ідей, що спричинило появу такого духовного феномену, як двовір'я. Розвинуте в час державотворення східнослов'янське язичництво не відразу поступилося місцем новій вірі.

Церква старалася слідкувати за дотриманням норм, які вона встановила, але не завжди могла вплинути на суспільство. Часто церковні діячі заплішували очі на нехристиянські вчинки, якщо це стосувалося князя чи впливових бояр, і співпрацювали з впливовими політичними силами, якщо це було їм вигідно.

Аналізуючи сімейне життя Ярослава Осмомисла, ми робимо висновок, що галицький князь підтримував християнські традиції, але як мудра людина розумів, що не завжди християнські норми були прийнятні, оскільки часто суперечили самій природі людини. Свої суперечності він розв'язував користуючись князівською владою. Але, очевидно, не розраховував, що разом з економічним та культурним розвитком суспільства зрости сила і вплив бояр, які використали нехристиянський вчинок князя проти нього. Як князі трактували християнство для возвеличення своєї влади, так і галицьке боярство використало його як засіб обмеження влади князя.

У Рогатинському та Галицькому районах Івано-Франківської області і донині існують села Чагрів та Насташине – свідки давніх історичних подій.

ДИПЛОМАТІЯ ЯРОСЛАВА ОСМОМИСЛА

Ярослав Осмомисл ще на початку князівської кар'єри зрозумів, що розв'язувати проблеми легше не конфліктами і війнами, а дипломатично. Його внутрішня і зовнішня політика була розрахована на співпрацю і дружні взаємини. Вже із середини 50-х років ми бачимо зростання могутності галицького князя, який бере участь у житті Київської Русі і виступає на міжнародній арені. В 60–80-х роках XII ст. руські літописи скупо зафіксували події, які відбувалися в Галичині. Але це вказує на мирний розвиток князівства, а також зростання дипломатичних здібностей князя Ярослава.

Галицький князь продовжував традиційну політику просування на південь, що не могло не призвести до ускладнень відносин з Константинополем. Його батько Володимирко Володаревич через політичну конфронтацію з Угорщиною та династичні зв'язки з імператорським домом (рідна сестра Володимирка Ірина Володарівна була заміжня за Ісааком Комнином) підтримував Візантію в боротьбі з уграми. Ярослав Володимирович встановлює приязні стосунки з угорським двором, відповідно політика князівства щодо Візантії змінюється.

Зміни в політиці Галицького князівства та Візантійської імперії були пов'язані з галицько-візантійським суперництвом на Нижньому Подунав'ї [42, 162]. Розташована на перехресті численних водних і сухопутних доріг, Галицька земля відігравала важливу роль у європейській торгівлі.

О. Іоаннісян зазначає, що до середини XII ст. традиційний шлях зв'язку Візантії із Західною Європою через Чорне море, територією Східної Європи і Північного моря (тобто старий шлях «з варяг у греки») виявився в районі південноруських

степів перерізаним половцями і практично припинив існування. Основна транзитна магістраль зв'язку Візантії із Заходом пересувається на Дунай («Регенсбурзький шлях») [46, 60].

М. Даніш вказує, що сполучення регенсбурзьких купців з Росією (Руссю. – М. К.) проходило через Угорщину Дунаєм і далі до Галича [31, 71]. Відгалуженням цієї магістралі була ділянка, що пролягала середньою та нижньою течіями Дунаю. Практично весь цей шлях виявився поза контролем Візантії, оскільки він на значному проміжку проходив територією ворожої їй Угорщини.

Друга, досить значна як за протяжністю, так і значенням для Східної Європи ділянка шляху, що безпосередньо виводила до Чорного моря, проходила Дністром і долиною Пруту на територію, що належала Галицькому князівству або була під його контролем [46, 60].

Отже, для Візантійської імперії були важливі зв'язки як з Угорщиною, так і з Галицьким князівством. Візантійський імператор Мануїл I Комнин прагнув зменшити вплив угорських королів на Балканах і підпорядкувати Угорщину собі.

Від 1150-го до 1167 року угорські королі змушені були відбивати напади візантійців на свої володіння і на територію союзних сербів. Мануїл активно втручався в боротьбу феодалських угруповань в Угорщині [49, 141].

Угорський король Гейза II, а пізніше його наступник молодий король Стефан III проводили антивізантійську і антиімперську політику. В цей важкий для Угорщини час король Стефан III шукав союзу з галицьким князівством. Він запропонував Ярославові Осмомислу створити династичний союз. М. Грушевський зазначає, що Ярослав погодився на це, і молоду княжну Ярославну близько 1164 року вислали в Угорщину до нареченого. Але цей шлюб розпався, і король Стефан III оженився з донькою австрійського герцога [29, 441]. О. Іоаннісян теж вважає, що саме Ярославну планували видати заміж за Стефана III [46, 62]. Іншої думки дотримується Л. Войтович, який пише, що після того, як галицький князь

відмовився від ідеї шлюбу своєї дочки з королем Угорщини Стефаном III, її заручили з принцом Белою, майбутнім королем Белою III, але видали за князя Мстислава Ростиславовича, батька Мстислава Удатного [13, 9]. Отже, в Угорщину вислали не Єфросинію Ярославну, а іншу дочку Ярослава Осмомисла, чие ім'я невідоме. Деякі дослідники (С. Горбенко, Л. Войтович) вважають, що останки молодої княжни, знайдені під час розкопок Успенського собору, належать їй.

Наприкінці 1164 року з в'язниці в Константинополі втік двоюрідний брат імператора Мануїла Комнина Андронік Комнин, ув'язнений за постійні інтриги і змови проти Мануїла, щоб захопити імператорський трон. Притулок Андронік знайшов на Русі в галицького князя Ярослава Осмомисла (Андронік по матері Ірині Володарівні був двоюрідним братом Ярослава). Літописець про це повідомляє так: «Прибіг із Цесарограда братан цесарів Кир Андронік до Ярослава [Володимировича] в Галич. І прийняв його Ярослав із великою приязню, і дав йому Ярослав декілька городів для піддержки» [51, 286].

О. Іоаннісян припускає, що серед міст, які подарував галицький князь на розраду Андронікові, були Василів та Олешків [46, 63–65].

М. Грушевський спирається на дані Іоанна Кіннама та Микити Хоніата і наголошує, що «Андронік перебував у нього (Ярослава. — М. К.) в великих ласках, засідав в його раді й їздив разом з ним на лови» [29, 442].

Проте вже 1165 року Мануїл надсилає посольство до Ярослава Осмомисла, яке звертається і до Андроніка: «...прислав цесар [грецький Мануїл Комнин] двох митрополитів, кличучи його до себе, і Ярослав одпустив [Андроніка], єпископа свого Кузьму і двох мужів своїх найзнатніших» [51, 286].

Андроніка після повернення до Візантії призначають правителем Кілікії, на його користь надходить збір податків з Кіпру, але він знову починає інтригувати проти Мануїла, і тому змушений був тікати, на цей раз до Палестини, а потім Персії [46, 60].

О. Іоаннісян зауважує, що Андронік Комнин, організовуючи змови проти Мануїла, використовував на свою користь і складний клубок зовнішньополітичних стосунків імперії. Він знав про те, що традиційно дружні відносини Галицького князівства з Візантією на той час змінились, і тому місцем свого притулку обирає Галич.

Більшість істориків вважає, що, перебуваючи в Галичі, Андронік проводив час не лише в князівських забавах, на бенкетах і полюванні. Він міг впливати на напрям князівської політики стосовно Візантії і навіть спробувати зібрати в Південно-Західній Русі військо для завоювання грецького трону [42, 162; 46, 61].

Візантійський історик та письменник Микита Хоніат писав, що Мануїла непокоїла і «здавалась підозрілою його (Андронікова. – О. Іоаннісян) тривала відсутність, що породила чутки про збирання численної скіфської (руської. – О. Іоаннісян) кінноти з наміром вдертися на римську (візантійську. – О. Іоаннісян) територію» [46, 61].

Візантійський імператор відправляє послів не тільки до Галича, але й до Києва, до князя Ростислава. О. Іоаннісян та Л. Войтович наводять послання Мануїла Комнина, яке зафіксував у своїй праці візантійський історик Іоанн Кіннам. У посланні до галицького князя Мануїл намагається переконати Ярослава, щоб він не видавав свою дочку за угорського короля, оскільки Стефан III є «людиною лихою і в своїх думках досить нетвердою», що «не соромиться обертати на жарт клятви» [46, 62].

Далі Кіннам повідомляє, що мети посольства було досягнуто і Ярослав погодився допомагати ромеям у війні з Угорщиною. О. Іоаннісян вважає, що Іоанн Кіннам дещо перебільшує, бо даних про різке погіршення стосунків з Угорщиною та про участь галицького князя у війні Мануїла зі Стефаном немає. Але те, що Ярослав Осмомисл створив ланцюг фортець у Карпатах по кордону з Угорщиною, свідчило про певну напруженість у стосунках галицького князя й угорського

короля [46, 62]. А з київським князем Ростиславом Мануїл домовився про військову допомогу сторін.

Л. Войтович наголошує, що конфронтація не була вигідна ні Ярославові Осмомислу, ні Мануїлові, тому галицький князь відмовився від ідеї шлюбу своєї дочки з королем Угорщини Стефаном III. А його єпископ Кузьма поїхав до Константинополя, де отримав не тільки гарантії для Андроніка, але й нове підтвердження союзу [13, 9].

У цих подіях Ярослав Осмомисл виявив неабиякі дипломатичні здібності. На думку П. Толочка, його поведінкою залишилися задоволені обидва порфірородні візантійці: Андронік за те, що галицький князь підтримав його в скрутну годину, Мануїл за те, що Ярослав умовив Андроніка повернутися на батьківщину [104, 253].

Пізніше в пам'ять про перебування в Галицькій землі Андронік прикрасив розписами палату, яку побудував у Константинополі біля храму Сорока Мучеників. Ці розписи описує Микита Хоніат. Л. Войтович, судячи за цим описом, припускає, що це могли бути степи Нижнього Подністер'я [13, 9].

Тісні економічні й культурні зв'язки Галичини з Візантією тривали до самої смерті Мануїла Комнина (1180), а також і в часи правління його двоюрідного брата Андроніка Комнина (1183–1185).

Єфстафій Солунський згадує про часті посольства галицького князя до Мануїла Комнина. Деякі дослідники (О. Назаренко, Л. Войтович, В. Мудеревич) припускають, що галицькі війська брали участь у нещасливій битві візантійців проти сельджуцького султана Килидж-Арслана II під Міріокефалом 17 серпня 1176 року [77, 636; 13, 9; 76, 71].

Після смерті Андроніка Комнина галицький князь відрядив посольство до Візантії. Але порозуміння з новим імператором Ісааком II Ангелом Ярослав Осмомисл не знайшов і тому вирішив підтримати повстання в Болгарії [13, 10].

Г. Літаврін зазначає, що восени 1186 року в критичний момент розвитку повстання в Болгарії військову підтримку

повсталим разом з половцями надали русичі [65, 354–362]. На думку Л. Войтовича, ці події висвітлює автор «Слова о полку Ігоревім» [13, 11].

Щодо галицько-польських відносин часів Ярослава Осмомисла, то їх можна назвати досить дружніми. Представники династії П'ястів проявляють інтерес до встановлення тісних зв'язків з Галицьким князівством. О. Головко зазначає, що 1153 року, в перший рік свого князювання в Галичі, Ярослав Осмомисл видав свою дочку заміж за великопольського князя Одона [24, 181]. Л. Войтович у своєму дослідженні подає, що Вишеслава Ярославна вийшла заміж за познанського і калиського князя Одона, старшого сина Мешка Старого, після 1187 року [12, 153].

У вересні 1157 року германський імператор Фрідріх I Барбароса в листі до єпископа Вібальда, описуючи свій переможний похід проти Польщі, зазначав, що полякам допомагали «народи рутенів (русів. — О. Головко)...» С. Кучинський та О. Головко вважають, що військовий контингент у Польщу послали галицький князь Ярослав Володимирович і волинський Мстислав Ізяславич [24, 180].

Але, очевидно, згодом в Ярослава склалися добрі стосунки з Фрідріхом I Барбаросою. Деякі дослідники (В. Абрагам, М. Грушевський, І. Крип'якевич) припускають, що руським князем, який прибув з чеським королем на віденський з'їзд західних володарів у 1165 році, щоб скласти пошану могутньому цісареві Фрідріху Барбаросі, був саме Ярослав Осмомисл. В. Пашуто [81, 185] й О. Головко (з розмови з О. Головком) піддають сумніву, що це був галицький князь.

Під час боротьби з Іваном Берладником Ярослав Осмомисл звертається по допомогу до польських князів. У 1158 році польські загони допомагають Ярославові і його союзникам у боротьбі за київський стіл.

Проте на початку 70-х років XII ст. стосунки між польським і галицьким князями дещо загострюються. Під час протистояння між Ярославом Осмомислом і його сином

Володимиром польський князь Болеслав Кучерявий 1171 року надає притулок останньому. В 1173 році конфлікт між батьком і сином відновився. З цього приводу Ярослав Осмомисл змушений був найняти польські зағони собі на підмогу і заплатити їм за це 3000 гривень срібла [51, 308].

З приходом до влади у Кракові 1173 року Мешка ІІ Старого відновлюється традиційний галицько-польський союз.

Польський хроніст Вінцентій Кадлубек розповідає про те, що коли поляки взяли в облогу Берестя (1182), «на допомогу місту підходить Всеволод, князь Белза, з усіма князями володимирськими, з галицькими (воїнами. — О. Головка), з відбірними найманими військами, з тисячами партів (половців. — О. Головка)». О. Головка вказує, що під «володимирськими князями» слід розуміти групу володарів, яка підтримала белзького князя та його галицьких союзників. Далі дослідник зазначає, що участь галичан, можливо, свідчила про реальність зазіхань Малої Польщі на Перемишльську землю [24, 191].

Про амбіційні плани краківського князя Казимира ІІ Вінцентій Кадлубек пише: «...деякі провінції Русії (Казимир. — М. К.) наказав захопити: Перемишль з містами, що до нього належали, Володимир з усім князівством, Берестя з населенням, що до нього відноситься, а також Дорогичин з усім, що йому належить» [24, 190].

Н. Щавелева вважає, що польський хроніст перебільшив, оскільки мова йде не про завоювання цих земель, а про надання підтримки князям, що там правили [111, 124, 125, 126, 127–130].

Те, що в Ярослава Осмомисла склалися добрі стосунки з польськими князями, зазначає І. Крип'якевич: «Ярослав мав серед польських князів своїх союзників і деколи, навіть, наймав їх собі з військом на допомогу» [61, 17].

Ярослав Осмомисл дбав не тільки про міцні міжнародні позиції свого князівства, але й про внутрішні. Він у 1167 році оженив свого сина Володимира з дочкою чернігівського князя Святослава Всеволодовича Болеславою [51, 287]. Згодом Святослав Всеволодович став київським князем.

А дочку Єфросинію Ярослав віддає за новгород-сіверського князя Ігоря Святославича. Обидва шлюби мали політичний розрахунок. Вони переслідували мету ближче зійтися з князівським родом Ольговичів, представники якого претендували на київський стіл і час від часу займали його.

Ярослав був активним учасником київської політики. Щоб забезпечити спокій на Русі, він вислав свої полки спільно з іншими князями проти половців. У 1155 році «галицька поміч» під Каневом змусила половців укласти мир [51, 265–266]. 1167 року галицькі полки разом із військом з інших князівств ходили під Канів, щоб провести купецькі каравани, що йшли від Чорного моря шляхами Гречником і Залозником [51, 288].

Після смерті київського князя Ростислава Мстиславича (1167) Ярослав Осмомисл взяв участь у розв'язанні проблеми заміщення київського столу. Він підтримав намір волинського князя Мстислава Ізяславича йти на Київ і дав йому в розпорядження п'ять галицьких полків [51, 290].

Проте в наступному 1168 році, коли київський князь Мстислав Ізяславич зібрав великий похід проти половців і залучив до нього більшість давньоруських князів, ні Ярослав Осмомисл, ні галицькі полки участі в поході не беруть [51, 293]. Не підтримав Ярослав Володимирович князя Мстислава і 1169 року, коли проти нього Андрій Боголюбський направив сили руських князів. Можливо, у цьому випадку мали значення родинні стосунки, адже Андрій Боголюбський був рідним братом княгині Ольги (дружини Ярослава) [51, 295].

Проте вже в 1170 році галицький князь допомагає волинському князеві Мстиславові в поході проти дорогобузького князя Володимира Андрійовича [51, 296], а також у поході на Київ. Він надає у розпорядження Мстислава свої полки. Але спроба вибити Ростиславичів із Вишгорода закінчилась для Мстислава поразкою. У критичний момент облоги галичани його зрадили. Їх воевода Коснятин Сірославич послав до Мстислава гінця й повідомив, що згідно з наказом Ярослава вони не можуть стояти під Вишгородом більше п'яти днів.

Для Мстислава це було несподіванкою, оскільки він мав тверду домовленість з Ярославом Володимировичем тримати галицькі полки в Києві, доки не впорається зі своїми супротивниками. Воевода Коснятин написав фальшиву грамоту від імені Ярослава і послав її до Мстислава, а сам тим часом залишив бойові позиції [51, 297].

Випадок під стінами Вишгорода вартий уваги, бо в ньому досить виразно проявились ознаки боярського непослуху. Згодом Коснятин Сірославич очолить боярську опозицію проти Ярослава Осмомисла.

У 1173 році князь Давид Ростиславич, відчувши, що київський стіл вислизає з рук його клану, подався в Галич просити допомоги. Проте його місія не мала успіху. Можливо, Осмомисл не хоче втручатися в перипетії київського та суздальського князя Андрія Боголюбського [51, 309]. Проте галицький князь надає допомогу луцькому князю Ярославові Ізяславичу в боротьбі за київський стіл. Волинські князі були союзниками Осмомисла, і він часто надавав їм військову допомогу.

Напад на Київ суздальських князів і союзних їм Ольговичів було відбито. Суздальці «убоялися», кажучи: «Тепер вони на нас усі зберуться з галичанами і з чорними клобуками», і «...не маючи змоги удержатись, побігли вони через Дніпро...» [51, 310–311]. Князі Південно-Західної Русі таки наводили страх на інших руських князів. Це свідчить про них як про сильних політиків, а також про їх військову потугу.

Київським князем став Ярослав Ізяславич, і це влаштовувало Ярослава Осмомисла. Але в кінці 1174 року Ярослав Ізяславич змушений був добровільно віддати Київ Романові Ростиславичу смоленському [51, 320]. Невідомо, чому цього разу йому не допоміг Ярослав Володимирович. П. Толочко припускає, що галицький князь не отримав достатньої винагороди і перестав підтримувати луцького князя [104, 263].

У 1180 році галицький князь допомагає новому київському князю Рюрикові Ростиславичу проти Святослава

Всеволодовича. Літописець занотував: «... і Ярославова поміч [прийшла], галицького князя, з [воєводою] Тудором Єлчицем» [51, 328].

Ярослав залишився вірний Києву і тоді, коли там стали правити разом Святослав Всеволодович і Рюрик Ростиславич (від літа чи осені 1181 року) [51, 328–330]. У великому військовому поході руських дружин проти половців 1184 року, очолюваному Святославом Всеволодовичем, взяли участь і галицькі полки. Похід закінчився перемогою об'єднаних давньоруських дружин, у полон було взято багато половецьких ханів.

О. Головка зазначає, що і в міжкнязівських війнах, і в боротьбі з кочівниками участь військ з Галичини була вкрай вагома [25, 23].

До кінця свого життя Ярослав Осмомисл брав участь у внутрішньому і зовнішньому житті Галицького князівства та Київської Русі. Він підтримував дружні відносини з сусідніми європейськими державами: Візантією, Угорщиною, Польщею, Чехією, Болгарією, Німеччиною та руськими князями. Ярослав добре орієнтувався в розкладі сил на міжнародній арені і відповідно вибудовував свою політику. Він зумів побудувати її так, що впродовж його правління в Галичині не було воєн, вона не зазнавала плундрувань і спустошення. Його дипломатія була продумана, виважена, делікатна. Таку політику міг творити князь мудрий, освічений.

М. Грушевський заслуги Ярослава Осмомисла приписує його особистим здібностям: «Не будши гіршим від батька політиком і державним мужем, Ярослав сильно відрізнявся від нього характером своєї політики...» [29, 435].

Сам Ярослав, оцінюючи своє княжіння, каже: «Я ось, однією простою своєю головою правуючи, вдержав усю Галицьку землю» [51, 345].

І недарма народ назвав його Осмомислом.

УСПЕНСЬКИЙ СОБОР І ВІДКРИТТЯ ЄПИСКОПСЬКОЇ КАТЕДРИ В ГАЛИЧІ

Галицький Успенський собор Святої Богородиці — одна з найвизначніших пам'яток історії, культури та архітектури часів Київської Русі. Собор належав до монументальних храмів і був третій за величиною після Десятинної церкви і собору Св. Софії в Києві. Він став центром духовної і світської влади в перші сторіччя християнства на наших теренах, окрасою княжого Галича.

Першовідкривач і дослідник храму Я. Пастернак припускав, що собор було побудовано на місці поганського капища для відзначення саме в столичному місті перемоги нової віри над старою [80, 102].

Засновником цього храму дослідники вважають князя Ярослава Осмомисла, який правив від 1153-го до жовтня 1187 року, а будівництво собору пов'язують із впровадженням у 1157-му єпископства в Галичі. На думку науковців, початок будівництва собору припадає на 1152 рік [107, 29]. Слід зазначити, що в цей час у Галичі правив батько Ярослава Осмомисла, князь Володимирко Володаревич. Я. Пастернак спирається на дослідження Т. Коструби і вважає, що засновником Успенського собору не міг бути князь Володимирко, оскільки до самої смерті він ворогував з київським князем Ізяславом Мстиславичем. А галицького єпископа міг висвятити тільки київський митрополит Клим Смолятич, ставленик Ізяслава [80, 161].

П. Толочко відкидає дату 1152 рік як початок будівництва собору і вважає її «абсолютно неприйнятною», а спорудження храму відносить до періоду політичного спокою в Галичині 60–70-х рр. XII ст. [104, 256].

Галицький князь Володимирко Володаревич прагнув стати могутнім правителем і мати велику й міцну державу. Він об'єднав розрізнені уділи в єдине князівство, розширив його територію на Поділля, Буковину і Бессарабію. Очевидно, Володимирко виношував думку відкрити в Галичі єпископську катедру і підняти культурний та економічний статус князівства, розташованого на перехресті середньовічних торговельних шляхів.

У середині XII ст. в Київській Русі склалася політична ситуація, в якій головну роль відігравали волинський князь Ізяслав Мстиславич та голова суздальської династії Юрій Володимирович Довгорукий. Обидва суперники боролися за київський стіл і прагнули утримати у своїх руках разом з Києвом Волинь. Таке об'єднання великої території в руках Ізяслава Мстиславича було небезпечне для Володимирка Володаревича. Галицький князь стає союзником Юрія Довгорукого в боротьбі за Київ. Угоду він скріплює шлюбом свого сина Ярослава з донькою Юрія Ольгою (1150). Володимирко підтримує Візантію в її боротьбі з Угорщиною, оскільки угорський король Гейза виступив на боці київського князя Ізяслава Мстиславича.

Володимир Володаревич як союзник Юрія Довгорукого в боротьбі за київський стіл неодноразово бував у Києві і відвідував столичні церкви. Літописець занотував: «...приїхав він (Володимир. — Авт.) до святої Софії, а звідти поїхав до святої Богородиці Десятинної і звідтіля поїхав до святої Богородиці в Печерський монастир» [51, 233]. Споглядаючи красу і велич столичних храмів, Володимирко й собі думав збудувати велику святиню в Галичі. А своїми політичними діями він крок за кроком втілював у життя цю ідею.

27 липня 1147 року відбувся собор єпископів, на якому обрано руського за походженням монаха Климентія київським митрополитом. В Іпатіївському літописі так описано ці події: «...поставив Ізяслав [Мстиславич] митрополитом Клима Смолятича, русина, вивівши [його] з города Заруба, — а був

він чорноризець, і схимник, і був книжник і філософ такий, якого ж у Руській землі не було...» [51, 208]. Никонівський літопис характеризує Климента як «...філософа, смольнянина, молчалника суша...» [63, 206]. Літописець називає Кліма «смольнянином», очевидно, його прізвище він ототожнив з містом, звідки нібито Клим походить. Проти русина Кліма виступили смоленський єпископ — грек Мануїл та новгородський єпископ Нифонт. Чернігівський єпископ Онофрій вказав на наявність голови святого Климента як аргумент, що собор єпископів має право настановити митрополита. І хоч це було канонічно, на практиці єпископи цього робити не могли. Крім того, київський митрополит Михаїл у 1145 році відбув до Константинополя і заборонив служити в київській Софії, доки не буде нового митрополита з Цесарограда [51, 208, прим. 7]. Як вказує М. Чубатий, Київ у 1146 році «рівночасно опинився без князя та без митрополита, в додатку із святою Софією, обложеною інтердиктом, себто заборonoю єпископам служити в київській катедрі так довго, доки не прийде до Києва митрополит Грек, поставлений царгородським патріархом» [109, 463].

Галицький князь Володимир Володаревич та суздальський Юрій Довгорукий не визнають рішення собору. Єпископи-греки також відстоювали збереження порядку призначення митрополита константинопольським патріархом [42, 161].

Новий київський князь Ізяслав Мстиславич (від серпня 1146 року) стає противником візантійських впливів у руській церкві.

Воєнні кампанії 1150 і 1152 рр. з київським князем Ізяславом Мстиславичем та угорським королем Гейзою призупинили плани галицького князя щодо побудови храму. А продовжив цю справу його син Ярослав, оскільки на початку 1153 року обірвалося життя Володимира Володаревича [51, 257].

Отримавши добру спадщину від батька, Ярослав розумів, що міцність власної держави залежить від добросусідських стосунків з іншими країнами, від внутрішньої стабільності. Він

налагоджує дружні відносини з Угорщиною, Польщею, Німеччиною.

Ярослав зберігає традиційну лояльність стосовно Візантії, яка регулярно підкріплювалася укладанням династичних шлюбів, а також церковною залежністю від Константинополя. О. Іоаннісян вважає, що Візантія була зацікавлена в дружніх стосунках з Галичем, оскільки Галицьке князівство контролювало в той час велику територію, що включала і Дністровсько-Дунайське межиріччя в нижній течії. Ця досить значна як за протяжністю, так і за значенням для Східної Європи ділянка шляху, що безпосередньо виводила до Чорного моря, проходила Дністром і долиною Пруту. Тому будь-яке загострення стосунків Візантії з південно-західними землями Русі могло призвести до того, що були б закриті виходи зі Східної Європи до берегів Візантійської імперії [46, 60, 61].

Ярослав Осмомисл дбав не тільки про міцні міжнародні позиції свого князівства, але й про внутрішні. Він підтримує дружні стосунки зі своїм тестем Юрієм Довгоруком. Після утвердження Юрія Володимировича на київському престолі (1155) єпископа Кліма Смолятича і його прибічників було позбавлено влади, а митрополиту і ряд єпископських катедр зайняли греки на чолі з митрополитом Костянтином [51, 268]. Грецькі церковні кола підтримували Юрія Довгорука в боротьбі за Київ. Щоб протидіяти Ізяславові, що повернувся на Волинь, патріарх дозволив відкрити нову єпископську катедру в сусідньому з Володимиром Галичі [42, 161]. Митрополит Костянтин перебував на київському митрополитому престолі від 1156-го до 1158 року [51, 267, 268, 275]. А. Великий спирається на дослідження П. Соколова і вказує, що саме в 1156–1157 роках у трьох головних єпархіях — Чернігівській, Переяславській та Галицькій відбулися зміни. Новий митрополит Костянтин старався призначити на єпископські престоли нових єпископів, передусім греків [9, 66]. Отже, в цей час було завершено будівництво Успенського собору, висвячено галицького єпископа й освячено єпископ-

ську катедру. Дані Воскресенського літопису відносять цю подію до 1157 року: «...поставлень бысть епископъ Василецъ Переяславлю, а другого Козму поставиша епископомъ въ Галичъ» [64, 65]. Я. Пастернак вважає, що першого галицького єпископа Кузьму висвячено навесні 1157 року [80, 161]. Б. Томенчук та О. Мельничук спираються на дослідження Г. Гельцера і зазначають, що на повторно використаному кам'яному блоці стіни Успенської церкви (XVI ст.) зберігся напис з нагоди освячення Успенського собору XII ст.: «З освятою храму крилоського у 6665 (1157) році від створення світу» [105, 168].

Побудова храму Успіння Святої Богородиці та відкриття єпископської катедри в Галичі свідчили про зростання могутності Галицького князівства, яке відіграло важливу роль у політиці Київської Русі та на міжнародній арені. Галицькі князі Володимир Володаревич і його син Ярослав Осмомисл доклали неабияких зусиль, щоб розбудувати своє князівство, розширити його територію, забезпечити сильну княжу владу, високий економічний статус, розвиток науки і культури. Це була багата і добре організована земля. Науці відомо близько тридцяти кам'яних храмів у самому місті та на його околицях [59, 139], серед яких Успенський собор був найвеличніший. Монументальне будівництво вели у Звенигороді, Перемишлі, Терехові і Василеві. В цьому краї нараховувалось понад 80 міст [17, 462]. А Галич ставав великим економічним, політичним, релігійним та культурним центром. Це був результат спільних зусиль галицьких князів Володимира Володаревича і Ярослава Осмомисла. Володимир цілеспрямовано торував шлях на політичній арені і підготував ґрунт, на якому розгорнув активну діяльність його син Ярослав і втілював у життя батькову ідею.

ДОСЛІДЖЕННЯ УСПЕНЬСЬКОГО СОБОРУ

Про існування в Галичі Успенського собору дізнаємося з літопису Руського. 1187 року літописець занотував: «Того ж року преставився галицький князь Ярослав; син Володимирів, місяця жовтня в перший день, а в другий день покладений був у церкві святої Богородиці» [51, 345].

Наступне літописне повідомлення про храм Богородиці відноситься до 1205 року з приводу поховання в ньому галицько-волинського князя Романа Мстиславича: «...пріъхавше же Галичане, взяша князя свого мертва, и несоша и въ Галичъ, и положиша и въ церкви святыя Богородица» [85, 179]. Щодо поховання в Успенському соборі Галича князя Романа питання залишається дискусійним. О. Головка пише, що, «враховуючи прагнення Романа Мстиславича передати Галицьку землю разом з іншими своїми володіннями своїм синам, побудову ним біля Галича князівської резиденції з родинним князівським храмом Романовичів, вірогідним було б припускати, що тіло могутнього володаря Галицько-Волинської держави було перенесено після загибелі до його князівської резиденції біля Галича і поховано у храмі Св. Пантелеймона» [26, 47]. Інші науковці (Т. Коструба, І. Крип'якевич, Л. Войтович, Д. Домбровський, Б. Томенчук) вважають, що князя Романа поховали у Володимирі-Волинському.

У 1210 році літописець згадує Успенський храм з нагоди вокняження на галицькому престолі сина Романа Мстиславича Данила: «...і всі бояри володимирські й галицькі, — і воєводи угорські посадили князя Данила на столі отця його, великого князя Романа, у церкві святої Богородиці приснодіви Марії» [20, 372–373].

Під час боротьби за Галич Мстислава Удатного з угорським королевичем Коломаном у 1221 році літописець зазначив:

«...зробив (Коломан. — М. К.) укріплення на церкві пречистої владициці нашої Богородиці, яка не стерпівши осквернення храму свого, і оддала його [Коломана], в руки Мстиславові» [20, 377].

1231 року Данило Галицький вибирається походом проти свого двоюрідного брата Олександра Всеволодовича та галицьких бояр. Перед походом Данило «Помолився ...Богу, і святій Пречистій Богородиці і Михаїлу архангелу Божому...» [20, 388]. Очевидно, це згадка про собор Богородиці і церкву Михаїла.

У 1238 році літопис знову повідомляє про вокняження Данила Романовича в Галичі, в Богородичному соборі: «...Данило увійшов у город свій, і прийшов до [церкви] пречистої святої Богородиці, і взяв стіл отця свого, і на знак побіди поставив на Німецьких воротах хоругов свою» [20, 393].

Останнє повідомлення літописця про Успенський храм відноситься до 1254 року, коли князь Ізяслав Мстиславич оборонявся в Галичі від сина Данила Галицького Романа: «І коли вони (воїни князя Романа. — М. К.) несподівано напали на них, [воїв Ізяслава Мстиславича], то той, не маючи змоги куди втекти, вибіг на склепіння церковні, куди ото вибігали були беззаконні угри» [20, 414].

Дослідник галицького собору Я. Пастернак вважав, що храм у кінці XIV або на початку XV ст. «мусів стояти в руїнах», і припускав, що «приблизно тоді на його місці поставили муровану каплицю, а відтак, на віддалі 12 м від неї, на початку XVI ст. і цілу нову церкву» [80, 166].

Ю. Лукомський, М. Бевз, В. Бевз та В. Петрик спираються на дослідження Й. Пеленського і пишуть, що згадки 1564 і 1566 рр. та свідчення Гедеона Балабана 1576 року опосередковано вказують на існування Успенського собору ще в другій половині XVII ст. [1, 13–14].

На думку В. Вуйцика, ще в першій половині XVIII ст., згідно з інвентарним описом 1749 року, на місці старої катедри «існували кам'яні розвалини» [18, 232]. Про це писав і

Я. Пастернак: «З останків стін старого собору, які збереглися під мурами... каплиці, видно, що її будували тоді, як ще стояли руїни собору, при чому терен кругом них уже понад метр був піднісся вгору над первісним поземом собору» [80, 166].

Ю. Лукомський, М. Бевз, В. Бевз і В. Петрик вважають, що муровану каплицю Св. Василя споруджено на рештках стін південного притвору собору в XVI–XVII ст., а можливо, й наприкінці XVII ст. [1, 14].

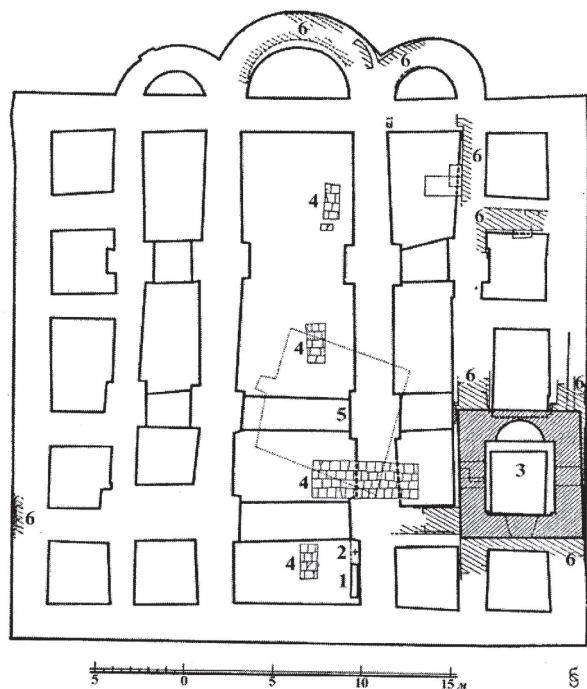
Успенський храм княжого Галича в 1936–1938 роках досліджувала експедиція Наукового товариства ім. Т. Шевченка під керівництвом Я. Пастернака. Після закінчення досліджень в 1938 році над рештками Успенського собору спорудили дерев'яний павільйон для експонування об'єкта. Проте у Другу світову війну цей павільйон розібрали, а фундамент присипали. Львівські реставраційні майстерні під керівництвом І. Могитича в 1974–1976 роках здійснили трасування фундаменту собору по зовнішніх контурах плану споруди, реставрували каплицю Св. Василя, а також означили місце поховання князя Ярослава Осмомисла [1, 15; 100, 93–94]. В 1992–1996 і 1998–2000 роках собор Пресвятої Богородиці досліджувала Галицька археологічна експедиція під керівництвом Ю. Лукомського.

Ще в XIX ст. науковці зацікавилися історією давнього Галича, а також місцезнаходженням княжої резиденції та Богородичного собору. Дослідники А. Петрушевич, І. Шараневич, О. Чоловський і Й. Пеленський доклали немало зусиль, щоб віднайти княжий замок та літописний Успенський храм. Але найбільше пощастило археологу Я. Пастернакові. Він проаналізував усі попередні дослідження і вирішив розпочати розкопки біля Успенської церкви у Крилосі.

З приводу пошуків Успенського собору Я. Пастернак писав: «Цілих 90 років тривали розшуки його (Галича. — М. К.) центру, зокрема його кафедрального собору, бо за літописними вістками, лише цей собор міг остаточно вказати місце колишньої галицької твердині» [80, 19].

25 липня 1936 року під час археологічних розкопів у південно-східній частині біля церкви Успіння Богородиці в закладеній десятій траншеї «показався масивний, сильний мур з тесаних кам'яних блоків, 240 см завгрубшки — і це був перший слід фундаментів старого кафедрального собору княжого Галича» [80, 92]. Цей перший слід фундаменту був на місці колишнього головного входу в храм. Із завершенням археологічного сезону фундамент засипали на зиму 1936—1937 років. Влітку 1937 року розкопки продовжилися. Виявилося, що фундамент собору утворював квадрат 32,5х32,5 м з трьома круглими апсидами, центральна з яких видовжувала його на 5 м (32,5х37,5 м) [80, 98—99].

Я. Пастернак зазначав, що план собору відповідав усім вимогам візантійського стилю. Це був квадрат із вписаним

План фундаменту Успенського собору за Я. Пастернаком

рівнораменним хрестом. Чотири могутні колони підпирали центральну баню, а в східній стіні було три напівкруглі апсиди. В наземній частині собор мав багато рис романського стилю: портали й вікна з валковим фризом у шахівницю, висячі півколонки на апсидах з масками на підставах-консолях, зубчастий фриз, кубуваті капітелі круглих колон та консолюк, характерне профілювання баз пілястрів, плетінковий орнамент, мурування з тесаного каменю [80, 156].

Вчений припускав, що в Галичі вже за Володимира Володаревича могла стояти частина тих церков, фундаменти яких сьогодні виявлено, а також кам'яною могла бути церква Спаса [80, 170]. Він пише, що Успенський собор Галича дуже подібний до Успенського собору у Володимирі-Суздальському, та й взагалі галицькі церкви середини — другої половини XII ст. подібні до володимиро-суздальських. Обидва собори подібні в плані, будівельним матеріалом, а також архітектурною різьбою, виконаною в романському стилі. Я. Пастернак зробив висновок, що Галич як територіально ближчий до Заходу міг бути перехідним етапом у засвоєнні архітектурно-декоративних елементів романського стилю іншими руськими землями [80, 172]. Галицькі впливи на архітектуру володимиро-суздальського князівства відстоювали науковці І. Толстой, Н. Кондаков, М. Грушевський, Д. Бережков, Д. Айналов, Ф. Галле, М. Каргер та інші.

Дослідник архітектури Володимиро-Суздальських земель Г. Вагнер розглядає Галицько-Волинську Русь як «передавача романських форм у володимирське мистецтво періоду князя Андрія» [5, 180]. Вчений відносить Успенський собор Галича до монументальних традицій епохи «старого Ярослава» (Ярослава Мудрого). Галицький князь перший усвідомив важливість «реставрації» Ярославових традицій у часи роздроблення Руської держави, а собор з круговими галереями добре відображав ідею єднання широких мас [7, 289]. На думку вченого, Успенський собор мав би бути шестистовпним і п'ятибанним з круговими галереями. Очевидно, Ярослав

Володимирович хотів показати велич Галицької землі і возвеличити себе як правителя. Орієнтація на добрі традиції Києва часів могутності Руської держави, а також возвеличення своєї землі додавало правителеві сили й авторитету.

Щодо походження каменярів, які брали участь у будівництві галицького Успенського собору, Я. Пастернак припускає, що це могли бути німецькі майстри. Цієї ж думки дотримується Д. Антонович.

О. Іоаннісян спирається на П. Раппопорта і вважає, що в першій половині XII ст. галицькі церкви (храм Іоанна в Перемишлі, церква Спаса в Галичі, кам'яний храм у Звенигороді та безіменна церква в урочищі Цвинтариська в Галичі) будували зодчі з Малополящі, оскільки малопольські храми цього часу (колегіати у Вислиці й Опатові, костел Іоанна Хрестителя в Праїдоцині, костел Анджея в Кракові, а також колеґіати в Ланчиці і Каліші побудовані малопольськими майстрами) дуже подібні на галицькі й володимиро-суздальські. Саме відсутність кам'яної різьби в пам'ятках кінця XI – першої половини XII ст. в Малополящі, Галицькому і Володимиро-Суздальському князівствах свідчить про те, що їх будували майстри вільної артілі, які вийшли з Малопольського князівства [45, 44–45; 92, 461–462].

На думку О. Іоаннісяна, стилістичні особливості та білокам'яний декор галицького Успенського собору (зооморфні й антропоморфні консолі, рельєф дракона, перспективні портали з декоративною різьбою, круглі колони) дають підставу говорити про прихід нових зодчих і скульпторів. Науковець вважає, що вони прийшли з Угорщини (галицький храм дуже подібний до собору в Печі), Польщі, а також залишилися від першої артілі галицьких майстрів [45, 47, 49].

Ю. Лукомський пише, що фундамент Успенського собору викладено у двох різних техніках, які вказують на два будівельні періоди пам'ятки. Споруду спочатку було задумано як шестистовпний храм з нартексом та бічними галереями [68, 595–596; 69, 35, 36]. Подібну особливість центричної

композиції розташування бані мали лише на сторіччя давніший Софійський собор у Полоцьку, а також катедра в Печі (Угорщина, перша половина XII ст.). Науковець припускає, що перші будівничі галицького храму або її замовники використовували прототип угорської катедри, але намагались пристосувати його до своєї візантійської традиції. На другому етапі влаштування фундаменту схему плану Успенського собору змінили. Новий план був розрахований на вписання шестистовпної внутрішньої церкви в намічену раніше планувальну структуру [69, 37].

М. Фіголь виводить романські традиції в галицькій архітектурі з Великоморавської держави, вплив яких помітний на кафедральному соборі Володаря Ростиславича в Перемишлі. Він пише: «Коли столицю Перемишльського князівства було перенесено в 1141 році Володимиром Володаревичем до Галича, то, безумовно, романські архітектурні традиції через майстрів перейшли у Галич і змішалися з місцевими архітектурними принципами, що й визначило характер галицької архітектурної школи» [106, 16]. Термін «галицька архітектурна школа» в науковий обіг ввів Й. Пеленський на означення стилю, в якому побудовано галицькі церкви досліджуваного періоду.

За планувальними та будівельно-технічними особливостями перший будівельний період Успенського собору Ю. Лукомський датує 40–50-ми роками XII ст., погоджуючись з гіпотезами А. Петрушевича й О. Іоаннісяна про те, що будівництво собору було розпочато за князювання Володимира Володаревича у 40-х рр., а продовжив й закінчив його син Ярослав Осмомисл у 50-х рр. XII ст. [69, 39].

Науковець вважає, що виразна трансформація планувальної структури з простішої у складнішу, яка простежується протягом першого будівельного періоду, пов'язана зі зміною її замовників 1153 року (Володимир–Ярослав). На його думку, собор мав вигляд більше наближений до опису Я. Пастернака. Після другого будівельного періоду храм був чотиристовпний, оточений з трьох боків галереями. На можливу двоярусність

галерей вказує значна потужність зовнішніх обводових фундаментних мурів, які закладено на таку ж глибину, як і підмурки внутрішніх стін собору [68, 596–597; 69, 41].

Під час розкопок у 1936–1938 роках Я. Пастернак на фундаменті собору віднайшов багато шматків добре випаленої дахівки теракотового кольору у вигляді подовгастих жолобків та більші й менші шматки олов'яної бляхи 2 мм завгрубшки, зі слідами вогню. На думку науковця, бані собору (одна чи більше), а також верхи жолобкових склепінь над навами й трансептом було вкрито олов'яною бляхою, а шатрові частини даху в наріжниках храму та навколо підбанника вкривала дахівка. На олов'яній блясі не було слідів позолоти. Позолоченими, можливо, були хрести на банях [80, 144–145].

*Графічна реконструкція Успенського собору
за Ю. Лукомським та В. Петриком*

В румовищі храму знайдено нижню частину кованої з вапнякового блока хрестильниці, частину круглої алебастрової колони діаметром 40 см, романську кісткову капітель, романські бази круглих колонок. У білокам'яній оздобі собору використовували зубчасті фризи й дуги, декоровані в шахівницю, різьблені капітелі, кубуваті консолі, плетінковий орнамент [80, 149, 336–337].

Всередині храм було покрито фресковим розписом, у якому переважали рожева, попелясто-синя й оранжева фарби. Я. Пастернак вважає, що роль іконостасу в галицькому соборі виконувала низька алебастрова перегородка у вигляді невисокого поруччя, посередині якого були низькі маленькі царські двері. На їх місці знайдено квадратний камінь з круглою дірою діаметром 10 см [80, 149–150]. В 1940 році біля Успенського собору знайдена «лев'яча маска, яка була підставою-консоллю однієї з висячих півколон на апсидах собору» [80, 163]. 1941 року під час дослідження кладовища княжих часів на схід від апсид собору знайдено дві кам'яні маски – людську й тваринну [80, 198].

Під час археологічних досліджень Успенського собору Ю. Лукомський виявив багато знахідок. Серед них уламки нерв'юр, колонки, профільовані елементи баз, карнизів, уступів, гзимсів, аркових дуг, а також фрагменти керамічного і скляного посуду, дахівки, металу, кісток, прикрас та інше [68, 599–601, 602].

Є. Воробйова й О. Тиц створили графічну реконструкцію Успенського собору на основі матеріалів з досліджень Ярослава Пастернака та збережених фрагментів архітектурної пластики. Дослідники вважають, що автором проекту був архітектор чернігівської школи. А кам'яне мурування і різьбу виконували, очевидно, місцеві та запрошені із сусідніх країн майстри. На їх думку, це була чотиристовпна, триапсидна, однобанна церква з позакомарним завершенням фасадів, до яких з трьох боків прилягали однарусні закриті галереї [16, 215–219, 228].

Чергові спроби графічних реконструкцій В. Яреми, Ю. Лукомського та В. Петрика дали підстави для висновків про неможливість на сучасному рівні наукових знань про Успенський собор і галицьку архітектурну школу виконати науково обгрунтовану й однозначно трактовану реконструкцію первісного вигляду Успенського собору.

У 1996–1997 роках авторський колектив Інституту «Укрзахідпроектреставрація» розробляв проектні пропозиції щодо консервації автентичного фундаменту Успенського собору і влаштування крипти для перепоховання останків Ярослава Осмомисла. Тоді ж запропоновано збудувати на рештках Успенського собору храм, архітектурне вирішення якого ґрунтувалося б на гіпотетичній реконструкції Є. Воробйової й О. Тица.

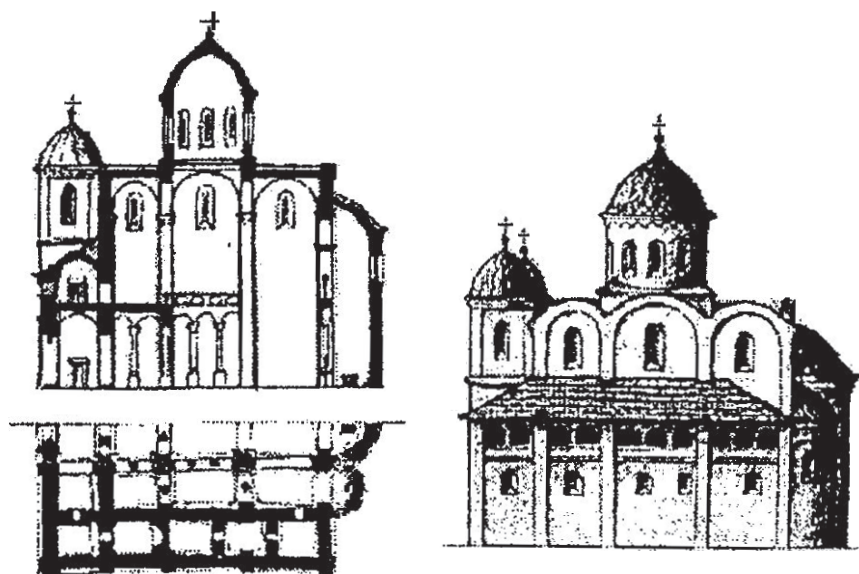
У 1997 році з нагоди святкування 1100-літнього ювілею давнього Галича на обласному рівні ухвалено постанову

Реконструкція Успенського собору за О. Тицом (південний фасад)

«Про відбудову митрополичого Успенського собору», що зумовило потребу виконати повторні рятівні дослідження решток пам'ятки. 1998 року архітектурний загін під керівництвом Ю. Лукомського знову приступив до розкопок фундаменту Успенського собору. 15 липня 1998 року розпочато консервацію і музеєфікацію вивчених ділянок пам'ятки. Однак 4 серпня цього ж року роботи припинено за вказівкою Координаційного штабу для реалізації заходів з підготовки до відзначення 1100-річчя Галича.

Третього серпня 1999 року за погодженням з Галицькою районною державною адміністрацією Галицький між-господарський відділ капітального будівництва розпочав несанкціоновані будівельні роботи на рештках собору. Лише завдяки протестам громадських організацій і наукових установ, Національного заповідника «Давній Галич», Міністерства культури і мистецтв України ці роботи в листопаді 1999 року припинено.

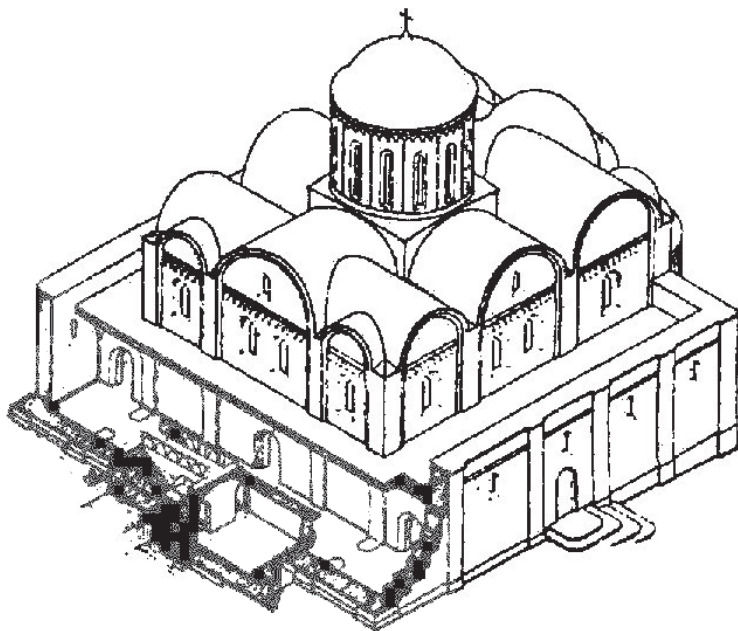

Реконструкція Успенського собору за В. Яремою

Восени 2000 року за сприяння Заповідника автентичні субстанції прикрито тимчасовими консерваційними матеріалами для захисту від промерзання.

На замовлення Національного заповідника «Давній Галич» Науково-дослідна лабораторія з регенерації історико-архітектурних комплексів історичних міст України Національного університету «Львівська політехніка» розробила проект консервації та музеєфікації Успенського собору й каплиці Св. Василя.

Н. Логвин зазначає, що вітчизняне законодавство (Закон України «Про охорону культурної спадщини») і міжнародні конвенції та хартії спрямовані на те, щоб архітектурні й археологічні пам'ятки як надбання всього людства було передано нашим нащадкам автентичними й збереженими. У Ризькій хартії (2000), до якої приєдналася Україна, зазначено, що «копіювання культурної спадщини в принципі є підміною

Реконструкція Успенського собору за І. Могитичем і Е. Демцюхом

свідчення минулого; кожен архітектурний твір має відображати той час, коли він створений». Н. Логвин пише: «Якщо будь-яку знищену пам'ятку можна будь-коли “відтворити”, тоді вся історія матеріальної культури людства втрачає усілякий сенс» [67, 24].

На думку А. Рудницького, «Галич є символічне серце Галичини і Волині, серце західноукраїнської землі... Галич є все, тільки не провінція, не периферія, не загумінки... Галич не знищений сучасним будівництвом і тут можна провадити наукове дослідження пам'яток, здійснювати їх охорону... Галич дає безліч умов для різноманітного відпочинку, розвитку туризму» [93, 30, 32–33, 36]. І. Дида підкреслює, що сучасний Галич є унікальним науковим полігоном, ніби спеціально створеним для досліджень містобудування та культури стародавньої України, а також для туристичного краєзнавчого показу [32, 40].

Галич з його архітектурними й археологічними пам'ятками є одним із небагатьох міст України, що має свою ідентичну неповторність, а фундамент собору Пресвятої Богородиці як пам'ятка світового значення залишається особливим місцем паломництва на згадку про велич давнього міста та могутність його правителя князя Ярослава Осмомисла.

ПОХОВАННЯ ЯРОСЛАВА ОСМОМИСЛА ТА МОЛОДОЇ КНЯЖНИ

При дослідженні Успенського собору в 1937 році Я. Пастернак під спаленою підлогою західного притвору на глибині 10 см віднайшов кам'яний саркофаг. Його було виготовлено з одного блока літотамнієвого вапняку та прикрито грубою плитою з того самого матеріалу. Ю. Лукомський зазначає, що основа саркофага складається з двох частин, між якими простежується рівний поперечний проміжок завширшки 2 см, заповнений ґрунтом. У середній частині цього проміжку видовбано округлий наскрізний отвір діаметром 6 см, що дуже нагадує подібні отвори, які трапляються у днищах галицьких монолітних саркофагів княжої доби. Висота цілого зібраного саркофага до верху його віка становить усього 40 см між поверхнями основи та віка [68, 585]. В саркофазі лежав майже комплектний кістяк літнього чоловіка, 50–60-ти літ, але кості лежали безладно. Одягу, взуття та прикрас не було. На думку Я. Пастернака, саркофаг було пограбовано. Він вважав, що це поховання належало фундаторові і засновнику собору князю Ярославові Осмомислу.

Вивчивши скелет небіжчика, вчений дійшов такого висновку: «В саркофагу лежав майже комплектний кістяк літнього чоловіка, 50–60 літ... Довжина черепу виносить 179 мм, його ширінь 139 мм, обчислений з цього головний показник 73, 54... череп є виразно довгоголовий. Із зубів бракувала вже за життя долішня права “шістка”, а права горішня “п’ятка” була ... сильно надіпсована. Довжина правої стегенної кості... виносить 475 мм, правого рамени... 350 мм; обчислений з цього ріст Ярослава Осмомисла міг виносити, за життя князя, 171–174 см» [80, 174–175].

Ярослава Осмомисла поховали згідно з тодішнім правилом у притворі Успенського собору. В той час не можна було ховати мерців усередині церкви, а притвор не вважали церквою, тільки прибудовою до неї. За таким звичаєм ховали мерців у Греції, а також у Північній Русі. Я. Пастернак зазначає, що звичай ховати небіжчиків у притворі церкви існував у нас і після княжих часів [80, 177, 180].

Останки галицького князя зникли перед початком Другої світової війни. 18 вересня 1991 року під час впорядкування кriptи собору Св. Юра у Львові археологічна комісія НТШ у складі Р. Сулика, М. Бандрівського, Ю. Лукомського та І. Подоляка випадково натрапила на дерев'яну скриню з людськими кістками. У скрині, в пляшці з темного скла, містився лист-заява Я. Пастернака, в якому було написано: «...Отсим заявляю під словом честі науковця, що приложені до цього письма кости — комплектний скелет старшого мужчини — є ті самі, які я знайшов серед фундаментів княжої галицької катедрі у Крилосі. Це є тлінні останки основника згаданої катедрі, галицького князя Ярослава Осмомисла, що помер 1187 р., бо, як вказують основні історичні досліді, тільки він один з усіх галицьких князів міг бути похований у катедрі княжого Галича». Криміналістична експертиза почерку Я. Пастернака та морфологічне порівняння знайдених кісток з фотографіями, опублікованими 1944 року в монографії «Старий Галич», підтвердили достовірність знахідки [27, 11– 12].

Детальний аналіз кістяка Ярослава Осмомисла зробив З. Погорецький (професор відділу антропології та археології Саскатунського університету в Канаді), котрий на час другої знахідки скелета був у Львові. У травні-червні 1992 року З. Погорецький на підставі збережених кісток черепа робить першу пластичну реконструкцію голови за методикою, визнаною в антропологічних школах Північної Америки [27, 12, 14].

Від 3 липня до 1 серпня 1995 року Центр антропологічних досліджень (м. Полтава) та Археологічна комісія НТШ (м. Львів) у Львові проводили антропологічні дослідження скелетів, знайдених 1937 року серед фундаментів Успенського собору.

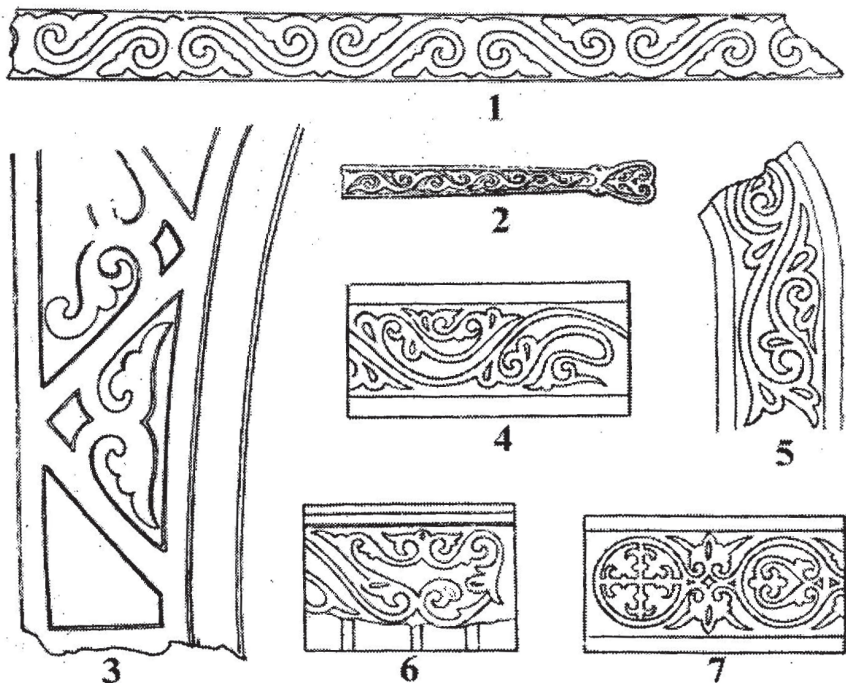
Антрополог С. Горбенко вирішив виконати ще одну пластичну реконструкцію обличчя Ярослава Осмомисла за методом М. Герасимова — Г. Лебединської [27, 11, 14]. На підставі проведеного дослідження науковець встановив фізичний портрет князя Ярослава Осмомисла: «Він був високою (зріст 170 см), неповною, вузькоплечною людиною. Кульгав з дитинства на ліву ногу, в середньому віці додалися болі і кульгавість в правому колінному суглобі, що значно погіршило опорну функцію ніг і здатність тривалого на них перебування. Князь мав добрі зуби і досить молоде обличчя... Лоб середньовисокий і середньоширокий, ближче до вузького, що підкреслюється сильно розвинутими щелепами і ширшими від лоба вилицями. Очніці досить близько посаджені одна коло одної. Орбіти... великі, високі, зовнішні краї опущені. Очі великі, близько посаджені... мала відстань між очима свідчить також про прямий тонкий ніс. Ніс князя ледь помітно був трохи загострений вниз і відхилений вправо, що не впадало в очі, але відбивалось на глибині і формі носогубних складок. Середня частина обличчя вузька і висока, що вірогідно пов'язано із скандинавським походженням частини предків князя. Підборіддя виступає слабо, але воно міцне, широкі і розвинуті» [27, 132, 133–134]. Ярослав Осмомисл успадкував від Рюриковичів-Ярославичів, починаючи зі шлюбу Володимира Великого і Рогнеди, хворобу Пертеса, якою страждав усе життя. На думку С. Горбенка, патологію діти Володимира і Рогнеди успадкували саме від останньої, оскільки немає літописних даних про наявність ознак хвороби у предків Володимира Святославича [27, 71, 131].

Біля самого саркофага Ярослава Осмомисла, на віддалі 25 см на схід від нього було поховання молодої жінки, вік котрої за станом зубів Я. Пастернак означив як 18–20 років. Кістяк було укладено просто в землі, колись, мабуть, у дерев'яній домовині, і лежав він на глибині 60 см під підлогою притвору собору. На чолі в молодої жінки досить добре збереглося чільце з дрібнопружкованою упоперек парчі, 310 мм завдовжки і 26 мм завширшки [80, 183]. Чільце (златоглав) мало

спіральний орнамент зі стеблин, від яких розходяться вусяки з листям. Г. Павлуцький вважає його візантійським і виводить з греко-римського світу, що й сам перейняв його зі Сходу. На думку В. Залозецького, крилоське гаптоване чільце — це візантійська робота початку або середини XII ст. [80, 164]. За головою молодої жінки стояла в могилі тонесенька скляночка туліпанової форми зеленувато-жовтавого кольору. Я. Пастернак припустив, що скляночка була візантійським імпортом. На думку Д. Мілеєва, котрий 1909 року в могилах княжих часів на місці Десятинної церкви в Києві знайшов залишки посудин з тонкого крихкого скла, це були скляночки з освяченою оливою, яку давали небіжчикам до могили [80, 183].

Я. Пастернак пише, що молода дівчина чи жінка, похована біля княжого саркофага, напевно, була визначною особою, якщо тільки її поховали в галицькому соборі зі златоглавом візантійського походження на чолі і біля самого князя Ярослава Осмомисла. Вчений перший висловив здогад, що це могла бути невідома донька галицького князя. Цієї думки дотримуються й інші науковці, серед них Л. Войтович і С. Горбенко.

Л. Войтович вважає, що невідома донька Ярослава Осмомисла «у 1167 р. була заручена з угорським принцом Белою, майбутнім королем Белою III. Шлюб цей не відбувся і, вірогідно, Ярославна була видана за Мстислава Ростиславича зі смоленської гілки Мономаховичів... Їх син Мстислав Удатний після вигаснення першої галицької династії претендував на галицьку спадщину. Позаяк його претензії були визнані всіма, немає сумніву, що його матір'ю була Ярославна. Велика вірогідність, що саркофаг неznаної князівни, знайдений при розкопках Успенського собору в Галичі, належав саме їй, або іншій, незнаній з джерел дочці Ярослава Осмомисла» [12, 153]. На думку С. Горбенка, існує висока вірогідність того, що скелет молодої жінки, похованої в безпосередній близькості до княжого саркофага, належить невідомій з літопису старшій доньці Ярослава Осмомисла — дружині князя Мстислава Ростиславича Хороброго. Далі науковець зазначає, що на підставі літописних,

Візантійський орнамент:

1. Золотом гаптоване чільце з поховання біля саркофага князя Ярослава Осмомисла в Крилосі.
 2. Бронзовий браслет із Золотого Току.
 3. Орнамент на стовпі Спаського собору в Чернігові.
 - 4–7. Деталі фресок Софійського собору в Києві.
- За Я. Пастернаком*

генеалогічних, антропологічних та археологічних даних є підстави вважати, що вона є «матір'ю відомого давньоруського князя Мстислава Мстиславича Удатного, котрий правив у Галичині з 1217 по 1228 рік» [27, 130].

Останки галицького князя Ярослава Осмомисла і молоді княжни зберігаються в крипті собору Св. Юра у Львові. Ще не одне покоління звернеться до них для наукових досліджень.

ГАЛИЦЬКИЙ КРИЛАТИЙ ЗМІЙ: ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ МІФОЛОГІЇ

В інтер'єрі Крилоської церкви Успення Пресвятої Богородиці (кінець XVI ст.) в північно-східному куті бабинця на висоті 125 см від підлоги міститься вмурований у стіну білокам'яний рельєф із різьбленим крилатим змієм. Рельєф змія відкрили наприкінці 1974 року робітники Львівської спеціальної виробничої майстерні. Його досліджували В. Вуйчик, Є. Воробйова, Д. Крвавич, В. Жишкович і М. Фіголь [19; 15; 60; 39; 107].

Цей рельєф, на думку дослідників, є пам'яткою XII ст., яка походить зі зруйнованого княжого собору і яку використали як будівельний матеріал для Успенської церкви XVI ст., що збереглася до наших днів.

В. Вуйчик припускає, що дракон був елементом фасадного декору і прикрашав західний фасад при головному порталі. Для галицького крилатого змія автор наводить паралелі в пам'ятках романського Заходу, а це зокрема: рельєфи західного фасаду церкви Св. Якова в Регенсбурзі (XII ст.); дракон, що випускає полум'я у вигляді пальмової гілки, на капітелі собору в Гурці (Австрія, XII ст.); крилатий дракон на порталі притвору криниці Св. Леонарда на Вавелі в Кракові (поч. XII ст.); рельєфи тимпанів Саксонії і Тюрингії [19, 281–282].

Галицький крилатий змій має велику крокодилоподібну пашу, з якої виривається полум'я у вигляді стилізованої рослини. Голова переходить у змієподібний тулуб із загнутим донизу хвостом. Ноги в змія обламані. Звір наповнений рухом, динамікою, що створює враження летючого чудовиська. В. Жишкович вважає, що галицького дракона зображено в момент, коли він, підігнувши хвоста та склавши крила,

*Галицький крилатий змії з Успенського собору
(друга половина XII ст.). За В. Жишковичем*

готується до приземлення [39, 130]. На думку В. Вуйцика, такий дракон може втілювати сатану, якого поборює архангел Михаїл, або змія з Юрієм Змієборцем.

Зображення галицького змія обрамлено з трьох боків. Права частина блока надламана, що дало можливість Є. Воробйовій припускати наявність ще одного парного зображення, а між ними був якийсь елемент, що відіграв роль ідейного і композиційного центру. Подібні сюжети із зображенням парних фігур можна побачити на порталах Угорщини, Польщі, Німеччини, Італії та інших країн [15, 210].

Науковці давно звернули увагу на особливе поширення в давньому мистецтві центричних, симетричних і ярусних композицій як уявлення людей про макрокосмос [6, 323].

На думку Є. Воробйової, розташування кам'яного блока з драконом на порталі храму, який мав символічний зміст, не могло бути випадковим або суто декоративним. У середньовічному мистецтві символічне значення рельєфів переважало над художньо-пластичним. Зображення звірів на давньоруських храмах Чернігова, Галича, Рязані, Володимира та інших мали нести зрозумілу інформацію, щоб возвеличити й утвердити княжу владу. Багато прикрашений храм свідчив

про могутність і авторитет князя. В середині XII ст. в храмове мистецтво проникають елементи язичницького догматизму і світські риси [14, 179; 15, 212–213].

Щоб прослідкувати, коли і де виникає символ змія, звернімося до української міфології та міфів народів світу. Зображення змія відноситься до кінця верхнього палеоліту, і відображено цей культ у релігіях народів Африки, Азії, Америки й Австралії. Спочатку міфологічний змій за зовнішнім виглядом був близький до звичайних змій, але відрізнявся значно більшими розмірами. Пізніше образ змія набув деяких характерних рис тварин, які протиставляються йому в давніх міфологічних сюжетах.

В архаїчних космогонічних міфах Євразії і Америки змій роз'єднує і з'єднує небо і землю. В давньому Єгипті зображення змії прикріплювали на чоло фараонові як знак його царювання на небі і на землі [74, 469].

Символ змія пов'язаний з родючістю, землею, жіночою дитородною функцією, водою, дощем, вогнем (особливо небесним), а також чоловічою запліднювальною функцією.

Сюжети зі змієподібними тваринами поширені в слов'янському прикладному мистецтві, фольклорі і навіть літописанні. Відома легенда про змія, якого переміг побережник при в'їзді до стародавнього Галича. Галицького змія спалили в Бабинському лісі, який він повалив хвостом у поєдинку з побережником [87, 8]. Ця легенда характеризує епоху середньовіччя, для якої були притаманні міфологічні мотиви битви героя-змієборця.

В. Данилюк із села Комарова Галицького району розповів казку про козака і гадюку-царівну. Козак рятує гадюку, яка по його шаблі сповзає з палаючої скирти сіна. Гадюка розмовляє з козаком людським голосом і пропонує йому велике щастя, якщо він протягом трьох днів витримає різні тортури. Козак погоджується і рятує зачароване місто (перетворене на каміння) та дівчину (обернену в гадюку). Козак і дівчина одружуються і щасливо живуть [50, 108–111].

У цій казці прослідковується зв'язок змії з вогнем, землею-камінням, жіночою символікою, зі щастям, вона здатна перевтілюватись. Змія виступає позитивним персонажем. Тут відбилися архаїчні міфи про доброго і благодатного змія, від якого людина отримувала реальну допомогу і винагороду.

У трикутнику сіл Темирівців, Медині і Селища Галицького району, між урочищами Блюдниками і Пом'ярками, недалеко від річки Лімниці знайшли Галичинські печери (з архіву В. Бучка). Можливо, саме тут жила змія-галиця, про яку пише С. Пушик.

Дослідник В. Шухевич зібрав гуцульські легенди, в яких змії постають і злими, і добрими, від яких людина може отримати дар лікувати інших, а ще вони мають функцію оберега.

Гуцульські легенди розповідають про гадину-готицю, яка живе в печері, і на 12-му році життя в неї виростають крила, а на хвості у неї «пацьорка» (діамант). Готиця о 12-й годині ночі свище, і до неї злазяться інші гади. На голові в готиці утворюється діамант. Коли вона летить уночі, то від неї світиться, як від місяця, а з діаманта сипле іскрами, як з вогню. В іншій легенді розповідається, що готиця має 12 голів, живе на горі Цецині і стереже воду «гоюшу, цілюшу і живушу». Вона велика, як веселка [110, 272].

У карпатських легендах ми бачимо зв'язок змії з вогнем, з багатством, вона оберігає дорогоцінну воду. Символ змії-веселки — образ змія, господаря дощу. Він є найраннішим космічним образом небесного змія і поширений у міфологіях народів Австралії, Південно-Східної, Східної і Південної Азії, Африки, в індіанців Америки. Загальним для цих регіонів є мотив змія, який оберігає джерела і водойми.

Карпатські легенди зміїв з крилами та з багатьма головами не називають драконами, але саме в цій легенді ми бачимо обертання звичайної змії в міфічну істоту, для якої характерні риси дракона. В іншій легенді в гадини-язі на сьомому році життя виростають крила і велика голова, вона може летіти і пожирати людей [110, 272].

У фольклорі Закарпаття часто діє змій Шаркань, або Шаркун. Тут колядники на Різдво носять із собою змія — «шарканя». Колись голова змія-шарканя нагадувала козу, вовка або птаха. Нині маска наблизилася до реального змія, вона пашисть вогнем, має довгий язик. С. Пушик пише, що Шаркань проник у наш фольклор з угорського, а походження його тюркське. На його думку, змія Шарканя занесли ще гуни, обри або половці [86, 84].

В одному гуцульському народному творі розповідається, що Бог послав гадюку на землю подивитися, чи моляться люди. А було це після потопу, і гадина наїлася «мерші» й не могла летіти. Тоді Бог зобов'язав її стерегти криниці з водою. Гадина з крилами давала воду хіба тоді, коли їй приносили в жертву людину. Але знайшовся такий чоловік, що вбив її. В. Сокіл вважає, що будь-яка змія пов'язується з плодючістю, а тому Бог посилає її після потопу на землю не просто подивитися, чи люди моляться, а очевидно, щоб посприяти відновленню роду [99, 83].

Чимало вірувань пов'язано з міфічним смоком, який, на думку В. Сокола, функціонально близький до дракона, але виступає в ролі поглинача вод. Існує легенда, згідно з якою смок — великий звір, подібний до крокодила. «Він своїм смоком тягнув воду, навіть людей їв» [99, 83–84].

В енциклопедичному словнику Брокгауза і Ефрона зазначено, що класичні уявлення про дракона було занесено з Єгипту і виникли вони зі змішаного уявлення про нільського крокодила і великого змія [37, 97].

У казках змій іноді має руки, хобот, ноги, зуби, щелепи, чуб [78, 181].

К. Мошинський, простеживши в основному польські джерела, подає смока як змію величезних розмірів, що випускає із себе ноги з пазурами і величезні крила, з головою, подібною до кінської, з тілом, покритим лускою. Коли він летить, то здіймається такий вітер, що ламає дерева, зриває дахи з будівель і т. ін. [99, 84]. Поява змія в казках супроводжується змінами в природі: бурею на морі чи озері,

трясінням землі, сильним вітром, великими водами, потопом, блискавками і т. д. [78, 183].

В. Сокіл вважає, що карпатський смок функціонально стоїть ближче до болгарського, який також «тягне воду аж до хмар». Ми бачимо, що карпатський смок, як і змія-готиця, пов'язується із символом змії-веселки — господаря дощу, який п'є небесну воду і часто спричинює біди.

Опільські легенди розповідають про змія, який живе в печері на горі. Він поїдає худобу та молоденьких дівчат. Коли змієві не приносять жертви, то він руйнує гори й кидає камінням, а зі змієвих сліз утворюються джерела [103, 59–61; 38, 13–14]. Змій, який жив у печері біля Городниці, — двоголовий [38, 15–16; 88, 109].

Легенди Опілля пов'язують змія зі святом Івана Купала. Іван переміг змія, і з того часу люди святкують Івана Купала як очищення водою від «погані» (після битви зі змієм Іван забруднився болотом і побіг до річки купатися) [38, 78].

Київські легенди розповідають про змія, який жив біля Києва і поїдав молодих хлопців і дівчат. Київські вали називаються «змієві», бо ковалі Кузьма і Дем'ян запрягли змія в плуг і переорали світ від моря до моря так, що утворився вал [44, 12–15].

Г. Булашев досліджував легенди про змій з Літинського, Старобільського, Олександрівського, Вінницького, Житомирського, Проскурівського і Харківського повітів. Багато з цих легенд подібні або перегукуються з опільськими, покутськими, бойківськими та карпатськими. Вони розповідають, що гадюки впродовж усієї зими живуть у вирії (провалюються в землю, печеру), куди допускають тільки тих, які не вкусили нікого за літо — ні з людей, ні з тварин. У свій вирій гадюки лізуть «під Чесного Хреста» цілими величезними гуртами, на чолі якого найстарша гадюка (цар). Вона з великими золотими рогами. Хто роздобуде собі золоті роги, той матиме багато грошей і взагалі — стане щасливим (Олександрівський повіт) [4, 379–380].

Побачивши весняне гульбище зміїного царя, треба розстелити на тому місці чисту скатертину, і цар змій розплатиться за неї золотою короною, а в деяких західнополіських варіантах — залишить на ній золоті роги. Магічним для змія вважається й переповзання через червону стрічку, після чого він теж позбувається корони [30, 65].

За болгарським повір'ям, зміїний цар має дві голови, на одній голові — корона, а язик із діамантів. Якщо вбити цього царя і заволодіти його діамантами і короною, то та людина може стати володарем світу й отримає безсмертя [10, 192]. У зміїного царя на голові корона або дорогоцінний камінь. Відомі й інші особливі відзнаки: перстень, сережки, зірка, роги, півнячий гребінь. У замовляннях проти змій згадуються часом й імена зміїного царя Іра і цариці Іриці.

Зміїного царя оточує ціла свита змій, які вірно йому служать. Він збирає всіх змій на Іванів день (24 червня / 7 липня), в Купальську ніч, восени перед відходом у нори на Воздвиження (14 / 27 вересня) або на Покрову (1/14 жовтня), а навесні він пробуджує їх від зимового сну шипінням.

За повір'ям українців Карпат, змії, зібравшись разом, вибирають старшу над собою: шиплять доти, поки на голові однієї з них не з'явиться корона. Потім усі вони повинні переповзти через її тіло [10, 192].

Якщо хтось прислужиться гадюці, вона не залишиться невдячною (Олександрівський повіт) [4, 381].

Легенда з Вінницького повіту розповідає, що з гадюки, яка живе в землі і не виходить на світ упродовж тридцяти років, і до того ж, якщо протягом усього цього часу ніхто її не потривожить, — виросте полоз. Полоз належить до підродини псевдоногих, а саме — до удавових змій, і він, як усі удавові, неотруйний. Полоз зустрічається у степах України, в недоступних скелях понад Дніпром, Дністром і Бугом [4, 383–384; 22, 208–209]. В. Гнатюк подає легенди про полозів, в яких їх змальовано як таких, що все нищать, але іноді вони винагороджують людей, коли ті їм допомагають.

Назву «гадюка» в загальному значенні цього слова в Україні вживають ще й тоді, коли мова йде про вужа. Цього порівняно безневинного плазуна шанують у народі і кажуть, що де плодяться вужі, там буде щасливе життя — багатство. В Україні поширено повір'я, ніби вужі ссуть вим'я корів і взагалі дуже люблять молоко. Іноді ссуть жіночі груди [4, 385].

У Литві шанували змії-гивоїтів, тримали їх в оселі, приносили їм у дарунок молоко, сир, яйця й курей. У Польщі дозволяли вужам і зміям селитися в домівках під піччю й шанували їх як пенатів. Греки поміщали змії у храмах Аполлона і Асклепія. Асклепія, сина Аполлона, бога лікування і цілителя хвороб, змії навчили мистецтва омолоджувати старих і воскрешати мертвих. Культ змії зі Стародавньої Греції перейшов до римлян [4, 386–387].

Основні класичні уявлення про зміїв знайшли повне відображення у віруваннях усіх слов'янських народів. Українські знахарки прикладали зміїну шкіру до очей або зубів у разі хвороби. У Старобільському повіті линовище гадюки носили на шиї, а також підкурювали ним від лихоманки; в інших місцях хворих на лихоманку підкурювали засушеною змією. Особливо цілющі властивості приписують голові змії. Іноді вдома тримають якусь кісточку або черепашку, що формою й розмірами нагадує зміїну голівку, вірячи, що вони приносять у дім здоров'я. Такі повір'я зустрічаються в казках, піснях та інших народних творах — українських, російських, словенських, чеських, болгарських і сербських. На думку австрійських сербів, саме змії й навчили людей лікування, оскільки вони володіють знанням цілющих трав [4, 387].

Існувало уявлення, що у зміїв є або були колись ноги. Вірили, що змія показує ноги, коли її б'ють, або коли вона рятується від вогню. Якщо покаже червоні ноги — бути пожежі, якщо білі — покійникові, якщо сині — багатству. Серби переконані, що у змії дев'ять або ж цілих двадцять пар ніг, але вона їх не показує. За повір'ям українців Покуття, ноги виростають у змії, яка з'їла курча [10, 192–193; 4, 386].

М. Костомаров пише, що в казках зло являється переважно у вигляді змія. Цей змій постає в народній фантазії темним, але сипле іскри. Дослідник припускає, що у слов'ян було поняття про два вогні: один був животворний, нерозлучний зі світлом; інший – породжений із тьми, що руйнує. Світло і тепло борються з пільмою і холодом. Так само добро в людському світі бореться зі злом. Про тимчасову перемогу пільми над світлом розповідає повір'я про з'їдання сонця. Наші предки думали, що змій з'їдає сонце, а потім воно знову воскресає і перемагає ворога. Так пояснювали затемнення сонця [57, 223, 226].

В. Пропп пов'язує образ змія з міфічним образом головного духа обряду ініціацій, духом-страшилищем, якого бояться всі непосвячені [84, 225–228].

У казках типу «хитра наука» герой пізнає мову тварин, і, як правило, він отримує цей дар від звіра, якого врятував, або змії.

Зв'язок людей зі звірами в казках свідчить про появу індивідуального тотемізму. Тотемні вірування й обряди характерні для ранньородового суспільства. Індивідуальний тотемізм доживає до періоду розкладу первіснообщинного ладу [83, 391].

В українських міфологічних легендах сліди тотемічних вірувань зберегли лише окремі зооморфні персонажі. Серед них вуж-перевертень, що біля води викрадає дівчину, та чарівна дружина, перевтілена з гадюки.

Образ чоловіка-вужа, на думку В. Давидюка, втілює в собі ту стадію родинно-племінних відносин, коли усвідомлення родичання проходило за материнською лінією, а чоловіки при втіленні екзогамних норм шлюбу були представниками іншого тотема.

Наречену вуж обирає лише біля води, через воду переправляє її й до свого обійстя, що цілком збігається з традиційними уявленнями слов'ян про шлюб, де об'єднавчим началом екзогамного подружжя виступає Дунай [30, 61–62].

На думку С. Плетнєвої, звірі були поруч з давньою людиною і ніколи не були її ворогами. Отримуючи від них реальну допомогу, людина сама наділяла звірів добротою, розумом, могутністю. Віра в їхню готовність завжди прийти на допомогу підтримувала людину в боротьбі з перешкодами.

Змій як міфологічний персонаж неоднозначний за подобою і характером.

У щедрівках змії виступає як добрий геній молоді та посередник у женихальних справах. На Свят-вечір гуцул-господар виходить на своє обійстя з жертвним приносом: «На Свят-Вечір родився, на Свят-Вечір хрестився! Пречиста Діва на золотім крижмі мя держала, у Змієвім озері мя купала!» Згадка гуцула про своє народження на Свят-вечір — це прелюдія до Різдва світу і зродження першої людини. Купання новонародженого у Змієвому озері свідчить, що його вода вважалася не лише свіжильною і зміцнювальною, а й містично животною [10, 193].

Змія у замовляннях наділено довгим списком імен, зокрема: Кропиня, Ярилиця, Килияна, Іліяна, Веретениця, Олена, Савул, Хівря, Гадюн, Яселуха та інші. Веретениця поєднує змія з веретеном (магічний предмет, який «пряде» нитку людського життя), Ярилиця вказує на зв'язок змія з вогнем, жаром і любовним запалом. Іліяна та Олена — імена води, що підтверджують водяну символіку змія. Кропиня — посилення на обрядове окроплення водою (в поліських ритуалах викликання дощу практикувалося загопуванням змії живцем паралельно з окропленням) [10, 193].

Народна уява приписувала змієві демонські властивості, багатирську силу, володіння великими скарбами, вміння перевтілюватися. Він повзає, бігає, літає, дихає вогнем, одночи багатоголовий. Змія ототожнювали з деякими природними явищами: блискавкою, метеоритами, кометами і зірками, що падають. Це відбилося навіть у літописах християнської доби: «...упав превеликий змії із неба» (1091 р., падіння метеорита), «Було знамення за Дніпром у Київській волості: летів по небі

до землі немов круг вогняний, і осталося по сліду його знамення у вигляді змія великого...» (1144 р., падіння метеорита) [51, 130, 196].

Проте здавна змія шанували як символ очищення, розуму, мудрості і покровительства. Його зображення часто виступало як оберіг. Про це свідчать знахідки змійовиків княжого часу на території України і Росії. Це двосторонні медальйони, на одному боці яких зображено християнського святого (архангел Михаїл, св. Козьма і Даміан, Богоматір-Оранта та ін.), а на другому – голову Медузи чи жінки зі змієподібним плетінковим орнаментом. Такі змійовики було знайдено в Галичі й околиці (2 шт., XI ст.) Івано-Франківської області, біля Чернігова (1 шт., кін. XI ст.), в Новгороді-Сіверському (1 шт.) та Мені (1 шт.) Чернігівської області, в селі Яцинах (1 шт.) Пирятинського району Полтавської області, в Новгороді (3 шт.: друга пол. XII ст., кін. XII ст., перша пол. XIV ст.) та в інших містах [106, 162–163; 96, 92; 101, 358–361; 36, 46, 47; 75, 137–139].

Змійовики носили як талісмани чи амулети від недуг і чарів. Срібні або золоті змійовики мали князі й багаті бояри під час походів. На думку М. Фіголя, галицькі змійовики походять з Візантії або є їх копіями. Новгород-сіверський змійовик вважався дукачем (оберіг української дівчини чи молодої жінки). І. Спаський вважає, що далекий зачин руських змійовиків лежить в античних амулетах, які охороняють від хвороб жіночий організм. З часом розуміння їх змісту суттєво змінилося. М. Фіголь зазначає, що символіка змії визначала людину, котра оновлювалася завдяки жертві Христові, і поєднувалася ця символіка зі значенням змії-спокуси. Це були стародавні уявлення про природу як постійну арену боротьби добрих і злих сил [106, 163].

Символ змії був поширений у Новгородській землі. Створюючи зміїв-драконів, новгородець вірив, що вони жили у водах Волхова, можливо, і в Ільмень-озері. На думку В. Василенка, новгородські дракони швидше за все добродушні, ніж злі, і їх значення було позитивне. В іншому разі не прикрашали б його

зображенням ковші, посуд для води, браги, меду, писала, булавки, накладні пластини та ін. [8, 328–330; 36, 23, 76, 82, 84, 85, 116].

Це був образ язичницького світу, його коріння брало свій початок у надрах слов'янської і дослов'янської культури. Образ змієподібної тварини прослідковується ще в бронзових пальчастих фібулах VI–VII ст.

У багатьох народів, які жили біля річок і озер та займалися рибальством, богами часто були образи змієподібних або рибоподібних, іноді з людськими рисами, істот. Води вважалися житлом могутнього змія, йому поклонялися, приносили жертви, від нього чекали допомоги. Дракон був не тільки водяним богом, але й був зв'язаний і з небесними стихіями, сонцем, тому і зображали його з крилами, таким, що літав [8, 330–331].

Поступово, з розвитком християнства образ змія-дракона стає негативним [73, 79]. Так з'явився в іконографії Новгородського образ св. Георгія на коні, який перемагає змія-дракона. Благодійний, поетичний, добрий змії обернувся в змія Горинича — страшне чудовисько з далеких земель і став символом насилля і бід.

Є. Воробйова класифікувала зображення змієподібних чудовиськ і поділила їх на дві групи: 1) з вираженням змієподібним тілом і головою, що нагадує голову змії чи крокодила; 2) зображення драконів, подібних на крилатих собак (вовків), які мають змієподібний хвіст (характерні для західних пам'яток).

М. Сєдова та Є. Воробйова вказують на подібність зображення галицького змія-дракона із зображенням новгородських зміїв, особливо зображенням змія-дракона на накладній пластині з Новгорода (середина XIV ст.) [97, 150; 15, 215–216]. Цю версію підтримав М. Фіголь, зазначивши, що галицькі дракони завжди змієподібні [107, 76].

В. Вуйчик, порівнюючи галицького дракона зі збереженими рельєфами давньоруської білокам'яної пластики, прямих і

Таблиця із зображеннями драконів за Є. Воробійовою [5]:

- 1 – дерев'яний ківиш із Новгороду, X–XIII ст.; 2 – з розкопок у Гнездові; 3 – з розкопок у Новгороді; 4 – на новгородських мініатюрах, XII ст.; 5 – на «чудському образку»;
 6 – накладна пластина з Новгороду, XIV ст.; 7 – рельєф з Галича, XII ст.; 8 – рельєф з Варни, XIII ст.; 9, 10 – на равеннській шкатулці, XII ст.; 11 – на соборі в м. Манси у Франції, XI–XII ст.;
 12 – на капітелі Борисоглібського собору в Чернігові, XII ст.;
 13 – на Георгіївському соборі в Юр'єві-Польському, XIII ст.;
 14 – тимпан костелу Св. Миколи в Польщі, XIII ст.;
 15 – тимпан церкви в Яці, Угорщина, XIII ст.;
 16 – на соборі Св. Якова в Регенсбурзі, XIII ст.

безпосередніх аналогій не побачив, а вказав на подібність до драконів у пам'ятках романського Заходу [19, 281].

Якщо проаналізувати таблицю із зображеннями драконів, яку склала Є. Воробійова, то можна зробити висновок, що

галицький змій-дракон увібрав у себе риси драконів і романського Заходу, і зміїв Русі. Загнутий хвіст і крила нагадують драконів із західних пам'яток, видовжений тулуб і паща — зміїв-драконів Новгородської землі. Паща галицького змія-дракона дуже подібна до зображення пащі дракона з Новомалинського замку (XIV ст.) на Рівненщині. Правда, зуби в галицького дракона не загострені, як у новомалинського, а більше подібні до людських. Водночас зображення галицького крилатого змія дуже своєрідне. В його образі відбилися місцеві міфопоетичні уявлення народу про єдність людини з природою і світом взагалі.

Новомалинський змій-дракон (замок, Рівненщина, XIV ст.). За В. Войтовичем

відображають ідею росту, життя. Це давня язичницька символіка, пов'язана з плодючістю, ідеєю життя.

Таку ж ідею життя відображено на церемонійному топірці князя Андрія Боголюбського. На одному боці топірця — змій із собачою головою і з розквітлим хвостом (в еротичній загадці), на другому — дерево життя, з обох боків якого зображено птахів.

Використання в мистецтві образів сильних звірів як символів могутності було характерне в давнину і, особливо, для народів Сходу. Предки східних слов'ян і самі слов'яни також використовували зображення звірів.

Видовжена паща галицького дракона характерна для царя змій. Вогонь, який виривається з пащі у вигляді стилізованої рослини з бутонем, свідчить про сексуальні стосунки з жінками, любовний запал. Два круглі молоді ростки (чи сім'я?), прикриті великими листками,

*Зображення змія на церемонійному топірці
князя Андрія Боголюбського. За Б. Рибаківим*

Собор Ярослава Осмомисла як головна святиня Галича був пишно декорований. Збагачення фасадів храму звіриними композиціями, художньо-декоративною орнаментикою вносили в ідейно-художній образ храму елементи світського світогляду, пов'язаного з ідеєю зміцнення князівської влади, відбивали світогляд епохи: двовір'я, уявлення про саме суспільство.

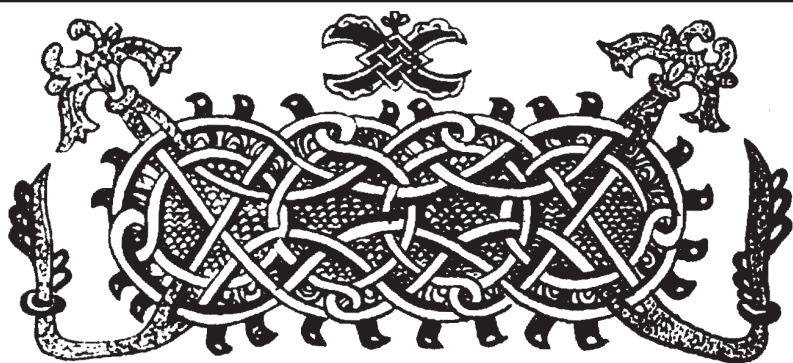
Традиційна народна культура з її чуттєвим напів'язичницьким світосприйняттям володіла колосальною творчою потенцією, що дозволяла їй істотно трансформувати і переосмислювати елементи християнства [75, 135].

КУЛЬТУРА ЧАСІВ ЯРОСЛАВА ОСМОМИСЛА

У середині та другій половині XII ст. в Галичі особливого піднесення досягли освіта, наука і культура. Багато зусиль до цього доклав галицький князь Ярослав Осмомисл, який розумів, що для розвитку краю потрібно мати добру освіту і знання. Він не просто любив книжки, але й дбав про їх розповсюдження у своєму князівстві. Цю добру традицію він перейняв від батька Володимира Володаревича, за чийх часів у Галичі вже існували бібліотека і скрипторій – майстерня для переписування книг. І. Коваль вважає, що зародження книжкової традиції в Галичі стало продовженням літературних здобутків Давньоруської держави, а будувати нову столицю князь Володимир починав з формування своєрідного ідеологічного центру. На думку науковця, ним став Успенський собор, спорудження якого він пов'язує з діяльністю батька Ярослава Осмомисла [53, 3].

До наших днів дійшла цінна пам'ятка місцевої літературної школи – Галицьке євангеліє 1144 року*. Текст Галицького

*Рукопис Галицького євангелія в 1576 році виявив львівський єпископ Гедеон Балабан у Крилоській церкві. 1679-го новим власником рукопису стає молдавський митрополит Досифей, котрий проживав у Москві і мав намір повернути Євангеліє в Крилос. В. Ідзьо зазначає, що в Москві митрополит Досифей передав Галицьке євангеліє на реставрацію чи, щоб переписати московському ієромонахові Тимофію, справникові «Печатного двору», котрий за тривалий час друкування так і не віддав рукопис його попередньому власникові. Після смерті Тимофія в 1699 році Євангеліє було передано в бібліотеку московського «Печатного двору». 1788 року Галицьке євангеліє стало власністю Синодальної бібліотеки Московського патріархату РПЦ, яку 1918-го ліквідувала радянська влада. Всі цінні книги бібліотеки, зокрема і Галицьке євангеліє 1144 року, від 1920 року зберігаються в Московському державному історичному музеї.

ЕЖЕ ѿ НИГІНАГО ЕУАНГІЈА:

ѿвѣсноу жциінаса. вѣтзи пѣтровѣ.	Ѧ
вѣма, н, влоу, ѿ оисцѣвшіи сѣра заічнѣ.	Г
не дѣ. вѣма, ѿ влоу, ѿ оисца жєнѣ. вѣма,	Д
ѿ. влоу, вѣ ораслабленнѣ. м, гі. лоу, гііш	І
ѿ олебїи мытарн. м, дї. нлоу дїюи ма	Ѧ
ѿ оисцѣ харанѣ. м, ка. н, ѿ оисцѣ харанѣ,	З
вї, аплѣ м, ѿ вї, ѿ оисцѣ мени прїтча.	И
м, нѣ. влоу, нѣ ѿ за прѣщенн вѣдѣмѣ.	Ѧ
м, дї. вї, нѣ олетѣнѣ. м, вї. лоу, нѣ.	І
ѿ дїцїерна рхїсїу на говѣ. вѣма, вї. н, нї.	В
онзрѣвѣ о чїнѣн. м, ѿ влоуцѣ, нѣ.	Г

Сторінка Галицького євангелія 1144 р.

За І. Ковалем і О. Мельничуком

[illegible]

82

Окрім текстів чотирьох євангелістів, рукопис містить синаксар, місяцеслов, євангельські читання на особливі випадки та інше. Я. Ісаєвич спирається на дослідження І. Свенціцького і зазначає, що Євангеліє має сербо-хорватську глаголичну основу. В. Ідзьо пише, що основу мови Євангелія становлять слова, характерні для Півдня Русі [47, 228, 229]. На думку Я. Ісаєвича, Галицьке євангеліє 1144 року – найдавніше в східних слов'ян євангеліє-тетр, тобто суцільний текст для домашнього читання, а не розділений на уривки (апракос), який використовують під час церковної служби [48, 97].

Я. Ісаєвич спирається на дослідження Г. Воскресенського і вважає, що в Галицькій області діяла найдавніша східнослов'янська (так звана друга) редакція текстів новозавітних книг, що значно відрізнялася від першої. Першу редакцію було запозичено в південних слов'ян [48, 97].

Отже, Ярослав Осмомисл уже в юному віці міг спостерігати, а то й брати участь у переписуванні книг. Очевидно, Ярослав любив учитися, а книги були основою для здобуття знань, рушійною силою розвитку освіти і науки. Дослідники Галича вважають, що Ярослав гідно продовжив справу свого батька, і за його правління наука і культура ще більше розвиваються. В цей час було написано Добрилове євангеліє 1164 року**. Більшість дослідників вважає, що Добрилове євангеліє південно-руського (з більшою вірогідністю – галицько-волинського) походження. Я. Запаско зазначає, що місце написання Євангелія – Галицько-Волинська земля [40, 189]. На думку М. Фіголя, Добрилове євангеліє могли створити в Перемишлі, де була церква Св. Іоанна, або в Галичі, де існував Іванівський монастир [106, 171].

Рукопис виконано уставом у два стовпці на пергаменті, обсяг книги становить 271 аркуш розміром 24,5х19,7 см. Оправу

** Я. Запаско припускає, що в 1573 році Добрилове євангеліє зберігалося в Москві, оскільки цим роком датовано другий вкладний запис царя Івана Васильовича Грозного. 1822 року книга була в Гомелі, де її придбав граф М. П. Румянцев.

загублено. На аркуші 270 вказано, що книгу завершив 26 серпня 1164 року дяк (церкви. — Я. Запаско) Св. апостолів Костянтин, в миру Добрило, для священника церкви Іоанна Предтечі Симеона [40, 189, 194].

Зміст рукопису — євангельські читання повного апракоса на весь рік (після П'ятдесятниці до Великого посту — на кожний день), місяцеслов та читання на особливі випадки.

Добрилове євангеліє має чотири мініатюри із зображенням євангелістів Іоанна, Матвія, Луки і Марка, які сидять. Євангелістів подано на тлі дуже стилізованих храмів, завершених банями. В рукописі є чотири заставки П-подібної форми, перша з них — стилізована рослинна старовізантійського типу, інші — плетінчасті [40, 189].

Галицька книжкова мініатюра багата як за формою, так і за змістом. Вона насичена рослинними і тератологічними орнаментами. В тератологічному мотиві зображено здебіль-

*Мініатюра євангеліста Луки
з Добрилового євангелія 1164 р.
За Я. Запаском*

*Мініатюра євангеліста Марка
з Добрилового євангелія 1164 р.
За Я. Запаском*

шого фантастичних птахів. Орнаменти та заставки у формі букви П переважають плетінчасті. В оформленні рукописних книг XII ст. використовували рослинний і тератологічний мотиви, зображаючи казкових птахів і звірів. Такі орнаменти характерні як для Галицького 1144-го, так і для Добрилового євангелія 1164 року [106, 171].

Поряд із церковною літературою вагоме місце займали і твори світського характеру. Галичани були обізнані з морально-дидактичним збірником «Пчола», повістю «Александрія» грецького походження, творами Гомера, київськими літописами та художніми творами Давньої Русі.

Археологічні знахідки підтверджують значне поширення серед населення Галича грамотності та існування в місті шкіл. Галицькі майстри залишили автографи на своїх виробах: ювеліри — в монограмах ікон і хрестів-енколпіїв, гончарі — на денцях горщиків, косторізи — на виробах з кості, купці — на корчагах. Багато написів як доказ грамотності жителів княжого Галича збереглося на стінах храму Св. Пантелеймона. Це дитячі малюнки, окремі букви і слова, цінні повідомлення з історії міста [53, 5].

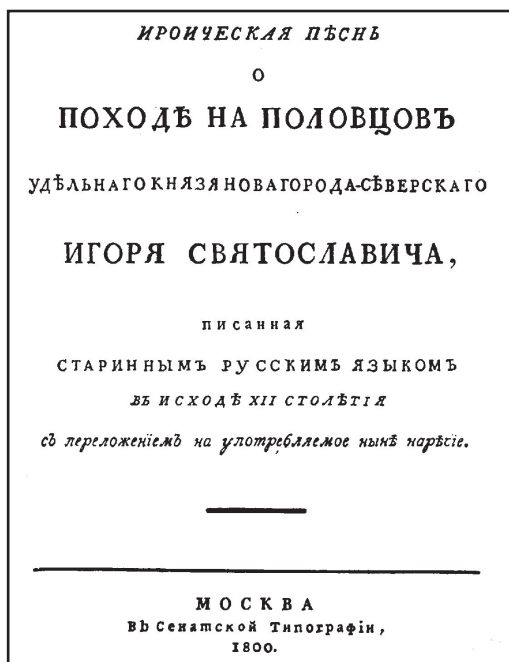
На думку І. Ковалю, книгозбірня Ярослава Осмомисла була однією з найбільших бібліотек на Русі XII ст. У ній зберігалися державні акти і грамоти, місцеві літописи, які не дійшли до наших днів, але їх сліди видно в київському літописанні. У Перемишлі у XII ст. існував місцевий літопис, який використав у своїй хроніці польський історик Ян Длугош.

Визначною пам'яткою другої половини XII ст. є літературний твір «Слово о полку Ігоревім», в якому розповідається про похід давньоруських дружин на половців. З великим пієтетом невідомий автор «Слова...» зображає постать галицького князя Ярослава Осмомисла:

*Галицький Осмомисле Ярославе!
Високо сидиш на своєму златокованому престолі,
підпер гори Угорські своїми залізними полками,*

заступив королеві путь,
 зачинив Дунаю ворота,
 мечучи тягарі через хмари,
 суди рядячи до Дунаю.
 Грози твої по землях течуть,
 одчиняєш Києву брами,
 стріляєш з отчого золотого престолу
 салтанів за землями [113, 96–97].

На думку багатьох дослідників, автором цього твору був поет-галичанин. Ще М. Максимович та В. Белінський вважали «Слово о полку Ігоревім» пам'яткою української літератури. М. Скрипник у 20-х роках ХХ ст. домагався визнати «Слово...» належним тільки до української літератури. Академік

«Слово о полку Ігоревім». Титульна сторінка першого видання. З літопису Руського (перекл. Л. Махновця)

В. Перетц не сумнівався, що цей літературний шедевр — пам'ятка українська. Б. Яценко пише, що лише згодом, особливо після голодомору 1932–1933 років і розстрілу українського відродження, почасти-шали спроби позбавити пам'ятку українського авторства. Ця політика досягла апогею в 1945–1947 роках, а у 80–90-х ХХ ст. остаточно оформилася в публікаціях Б. Рибаківа [113, 10, 11]. О. Орлов та Л. Черепнін вважали, що творець «Слова...» міг бути галицького походження

[79, 204; 108, 239]. Цієї думки дотримувався О. Югов. Я. Ісаєвич зазначав, що гіпотеза слушна, але її не можна вважати доказаною [48, 99]. Нині науковці припускають, що автором «Слова о полку Ігоревім» був син галицького князя Ярослава Осмомисла Володимир. З цього приводу переконливі аргументи наводять Л. Махновець і С. Пушик [66, 476; 89, 10, 11, 12].

Мовний скарб поеми становить понад 900 слів. Окрім характерних тільки для української мови, у «Слові...» є архаїзми, збережені в українських говірках, а також іншомовні слова. У перекладі, зробленому для російської цариці Катерини II, було вказано, що оригінал містить велику кількість південно-руських та польських слів, незрозумілих російському читачеві [98].

Культурну спадщину княжого Галича яскраво представляє білокам'яна архітектура. Успадкувавши прадавні традиції

Слово о полку Игоревѣ Игоря сына Святислава внука Ольгова.

*Немного ли ни бѣшетъ братіе, нахати,
старыми словеси трѣгнѣхъ повѣстѣхъ
о полку Игоревѣ, Игоря Святиславича?
Нахатиресетъ пѣсни по бѣлѣмъ
сего врѣмени, а не по замышленію бо-
ляноу. Боляноу бо вѣщій, аще помы-
тлѣше пѣснь творити, то расте-
кашется мыслію по дрѣвѣ, сѣрми-
волномъ по землѣ, шикотѣхъ орломъ
по доу облаки. Помышлетъ бо рѣчи
дрѣвѣхъ врѣмень хощѣхъ. Тогда
пѣщашеть до^{тѣ} соколовъ на стадо
лебедѣхъ. Который достигаше та
предъ пѣснь помы, старомъ Яро-
славѣ, храбромъ Мстиславѣ, иже
зарѣзѣ Редю предъ полки Косовѣ-
скими, красномъ Романомъ Святѣ-
славичемъ. Боляноу же братіе не до^{тѣ}
соколовъ на стадо лебедѣхъ пѣщаше,
не сталъ вѣщій прѣстѣхъ на дѣшѣхъ
стрѣхъ вышладѣхъ; онѣде сами
Князѣхъ слава ронотѣхъ. По-
мы же братіе повѣстѣхъ сію отъ
старого Владимира до нынѣшнего
Игоря. Иже истѣхъ хъ крѣпостѣхъ
своехъ, и поостри сѣщахъ своехъ*

«Слово о полку Ігоревім». Копія кінця
XVIII ст. Перша сторінка тексту.
З літопису Руського (перекл. Л. Махновця)

слов'янського будівництва, використавши архітектурні здобутки Києва, Візантії, Угорщини, Німеччини і Польщі, галицькі майстри створили самобутню школу, яка поставила монументальне будівництво в ряд найбільших культурних досягнень давньоруської епохи.

Найзначнішою пам'яткою середини XII ст. галицької архітектурної школи став Успенський кафедральний собор, побудований з тесаного білого каменю. Храм прикрашали найрізноманітніші декоративні фрагменти: зооморфні різблення у вигляді левів, драконів, антропоморфні зображення, геометричні і рослинні орнаменти. Інтер'єр храму було розмальовано фресками, підлогу викладено плитами з алебастру і пісковика в поєднанні з керамічними плитками, прикрашеними рельєфними зображеннями рослин і фантастичних тварин.

Науковці Є. Воробйова й О. Тіц вважають, що рельєф «Успення Богородиці» в тимпані порталу Крилоської Успенської церкви XVI ст. належить до XII ст. і походить з Успенського собору Ярослава Осмомисла [16, 220]. Пізніше цю думку повторив М. Фіголь [106, 121].

Рельєфні зображення та фрагменти архітектурної різби галицької церковної архітектури показують, що скульптура Галича XII ст. розвивалась у безпосередньому контакті із загальноєвропейською архітектурною пластикою і водночас відображала в семантиці рельєфів місцеві міфологічні уявлення, пов'язані з фольклором і давніми традиціями слов'ян.

У другій половині XII ст. в Галичі побудовано білокам'яну церкву на Цвинтариськах. До цього часу, очевидно, належать центричні храми — Борисоглібська ротонда і квадрифолій «Полігон». О. Іоаннісян та Ю. Лукомський відносять їх до другої половини XII — першої половини XIII ст.

У мистецтві стародавнього Галича поряд з монументальним будівництвом розвивався фресковий живопис, який прикрашав храми і князівські палаци. На думку М. Фіголя, окрім

фрескового живопису, в оздобленні храмів застосовували й мозаїчний живопис та вітраж [106, 166].

Живопис у Галицькій землі існував у всіх його проявах: були ікони, привезені з Візантії, Києва, Угорщини, але малювали ікони і в Галичі, де існувала самобутня іконографічна школа. І. Коваль спирається на дослідження В. Свенціцької і вважає, що інтер'єр катедрального собору в Крилосі було прикрашено мозаїками. В одному з монастирів Кракова зберігається візантійська мозаїчна ікона кінця XII ст. із зображенням Богородиці Агіосоритиси, зверненої вправо до Спасу в сегменті неба. За легендою, цю ікону на початку XIII ст. вивезла з Галича блаженна Соломея [54, 231].

На думку Я. Пастернака, засновник галицького катедрального собору подбав і про чудотворну ікону Богородиці. Вчений припускає, що саме про неї повідомляє польський науковець Ф. Сярчинський у «Географічному словарі»: «Образ Богородиці в цій церкві (в Крилосі) уважали за чудотворний. За переказом, галицькі князі мали його з Царгороду, брали його з собою на війну, і звідси для безпеки перед татарами він був перенесений до церкви львівських василіянів, а як опісля домініканці зайняли у Львові своїм монастирем місце василіянів, тоді тим монахам і згаданий образ дістався» [80, 150].

Чільне місце в галицькій скульптурі XII ст. посідає дрібна кам'яна пластика. Особливо вона поширюється у виробництві кам'яних іконок. У 1981 році археолог В. Ауліх відкрив у Крилосі майстерню давнього галицького ювеліра, де серед багатьох мистецьких речей виявлено три кам'яні рельєфні іконки. Ікону «Воскресіння» (в іконографічному варіанті — «Сходження в пекло») науковці відносять до XII ст. Щодо цього сюжету М. Фіголь зазначає, що ця іконографічна схема відома ще у фресках та мозаїках X–XI ст., а також у середньовічній мініатюрі. В ранньовізантійській і західній іконографії в темі сходження в пекло домінує мотив виведення з пекла праотців. Христос руйнує ворота пекла,

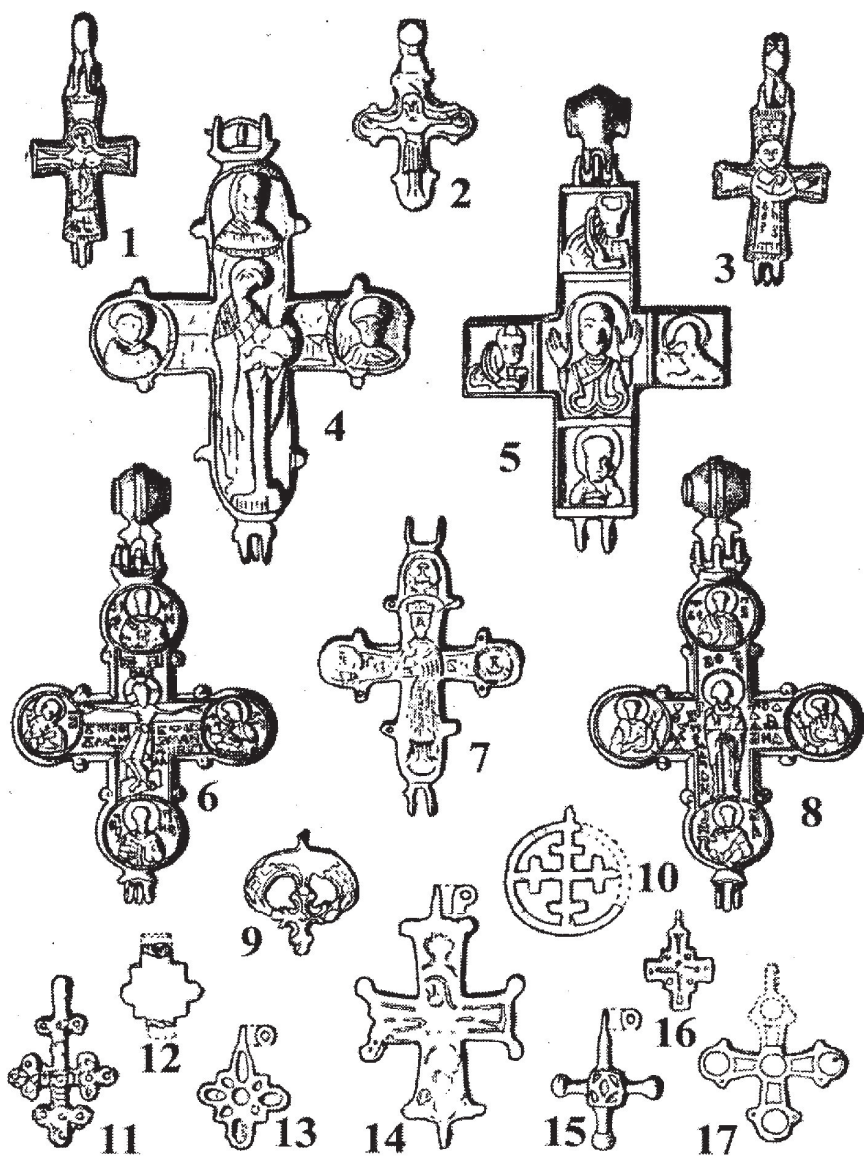
простягаючи руку Адамові та Єві. Повноцінної іконографічної паралелі до кам'яної різьбленої іконки з Галича серед візантійських і давньоруських пам'яток поки що не виявлено. На думку науковця, паралелі слід шукати в романському мистецтві [106, 176].

До виробів з каменю належать кам'яні хрестики, мабуть, з літописного зеленого холмського каменю, знахідки фрагментів кремінних кресал та брусків для гостріння ножів. Поширеними були шиферні прясла, котрі походили з Овруча.

У Галичі було добре розвинуто художню обробку металу, особливо лиття по кам'яних формах. До художнього литва слід віднести бронзові ікони XII ст. Серед них: «Богоматір», «Архангел Михаїл», «Христос-Пантократор», «Благовіщення». Сюжет «Благовіщення» рідкісний у малій пластиці давньої Русі. Прямих аналогій іконам «Богоматері» та «Христові-Пантократору» в давньоруському мистецтві немає. М. Фіголь припускає, що їх виконали в Галичі, а майстер міг користуватися і візантійськими, і романськими взірцями [106, 194, 195].

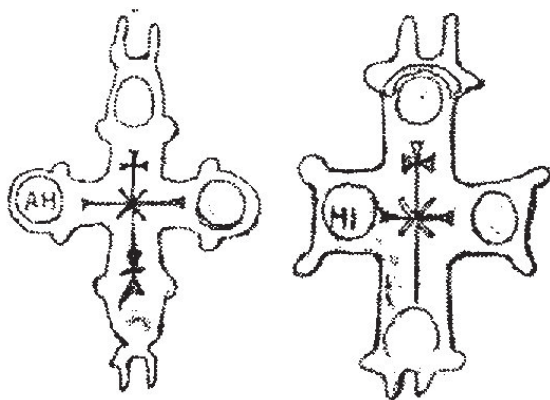
Я. Пастернак під час розкопок у 1936–1938 роках серед багатьох матриць віднайшов матрицю з твердої опоки для відливання бронзових круглих медальйонів з Богородицею, покровителькою галицького Успенського собору. Відлитого медальйона такого виду в Галичі не знайдено. Зате віднайдено інший бронзовий медальйон – із зображенням св. Юрія [106, 194].

До виробів з бронзи із знахідок на терені стародавнього Галича належить знайдений у 1958 році на околиці села Сапогова поблизу Крилоса бронзовий водолій у вигляді грифона. М. Фіголь та О. Фіголь припускають, що він міг бути твором місцевого майстра, котрий на основі переосмислення західноєвропейських і східних зразків створив свого водолія, який на сьогодні не має аналогів [107, 131, 133].

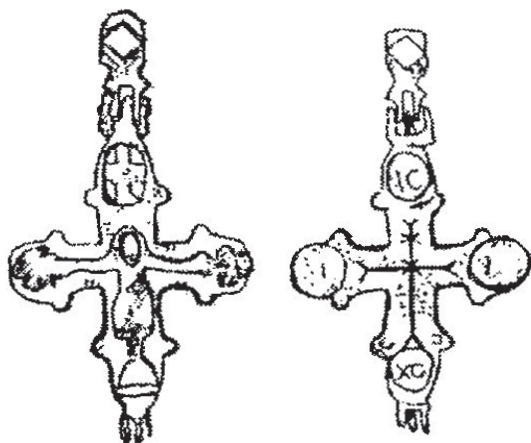
Хрести-енколпіони й натільні хрестики, відкриті в процесі археологічних досліджень Золотого Току (1939–1941 рр.).

За Я. Пастернаком

Знахідки «класичних» галицьких енколпіонів, відкритих на фундаменті Спаської церкви в Галичі 1882 р. За І. Ковалем

На лицьовому боці завжди розміщувалося головне зображення, а на звороті — другорядне. Енколпіони носили поверх одягу. Б. Рибаків, досліджуючи енколпіони, дійшов висновку, що їх виготовляли переважно в Києві [94, 263—264]. На думку М. Фіголя, при княжому дворі в Галичі існувала майстерня, де виготовляли різні малі хрестики, лунниці та інші жіночі

Тип «класичного» галицького енколпіона. XII ст. За І. Ковалем

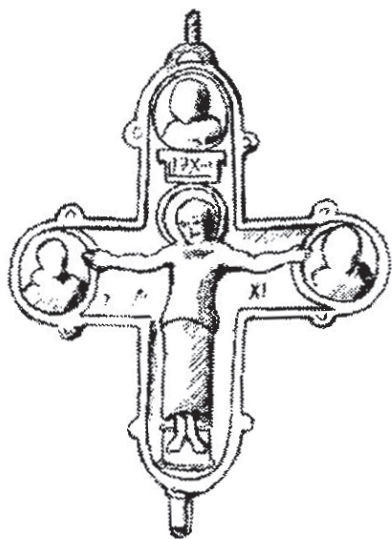
Поширеними в Галичі були і хресті-енколпіони, котрі носили на грудях. Енколпіон — це хрест-складень для зберігання всередині мошей святого, чие зображення є на одному з боків хреста. Він мав лицьову та зворотну сторони, відмінні за побудовою і характером зображення. На

прикраси. 1981 року при садибі Шевчуків у Крилосі біля Золотого Току виявлено декілька житлових споруд з речовим матеріалом XII ст. і так звану ювелірну майстерню з коморою, на дні якої знайдено бронзові й кам'яні ікони, уламки хрестів-енколпіонів, кам'яних фор-

мочок, виявлено 154 тигельки із залишками бронзи, емалі, срібла та золота, призначені для відливання різноманітних художніх виробів. Такої кількості тигельків не знайдено в жодному регіоні Давньої Русі [106, 198, 199]. І. Коваль з цього приводу зазначив, що подібного за масштабами ювелірного виробництва археологія слов'янського Середньовіччя більше не знає.

І. Коваль і С. Кияк проаналізували хрести-енколпіони, які віднайшли науковці-археологи на території Галицько-Волинських земель, зокрема Галича, а також іконографічний матеріал з приватних колекцій, який не було опубліковано, і дійшли висновку, що столиця Галицько-Волинської держави належала до одного з найбільших центрів Давньої Русі з виробництва хрестів-енколпіонів [52, 77–78].

На галицьких енколпіонах XII ст. найпоширеніші зображення шестиконечних хрестів з променями, Розп'яття, Богородиці, а над ним (нею) та на медальйонах горизонтальної перекладини – зображення святих. С. Боньковська вважає, що «галицькі» хрестики із зображенням мужньої, з оголеними грудьми фігури розп'ятого Ісуса Христа на лицьовому боці і Пречистої Діви Марії в образі Оранти на протилежному могли з'явитися на західноукраїнських землях, зокрема й серед мешканців «догалицького» поселення та літописного Василева, вже на початку IX ст. Дослідниця припускає, що християнізація давніх західноукраїнських, зокрема галицьких, земель розпо-

Хрест-енколпion із зображенням Розп'яття. Середина XII ст. Княжий Галич, Спаська церква. За І. Ковалем

чалася ще задовго до Володимирового хрещення Київської Русі [2, 414].

На території Галицько-Волинських земель були популярні і хрести-складні, виконані в техніці перегородчастих емалей, «сирійсько-візантійського» типу та з постатями Бориса і Гліба. І. Коваль і С. Кияк вважають, що культ Бориса і Гліба мав велике державно-політичне значення і сприяв зміцненню княжої влади в Галицькому князівстві [52, 83–86].

Серед виробів з бронзи й заліза є чимало знахідок, які належать до спорядження дружинників галицького війська. Це мечі, бойові сокири, наконечники ратищ та сулиць, наконечники стріл, булави, щити, кольчуги, шоломи, остроги, а також речі, що входили до складу кінської упряжі, зокрема прикраси й фрагменти її окуття. Галицькі ковалі виготовляли речі домашнього вжитку, господарський інвентар: сокири, серпи, сапи, лемеші, наральники для плуга, окуття возів, ключі, ножі, ножиці, підкови, обручі, цвяхи та інше [106, 198].

Серед численних знахідок княжого Галича були ювелірні вироби, жіночі прикраси. Під час розкопок в урочищі Юріївському виявлено залишки ювелірної майстерні, де знайдено бронзові матриці для виробів, виготовлених методом тиснення зі срібної бляхи, а також кам'яні форми для відливання ковтків.

Про поширене ювелірне виробництво у стародавньому Галичі свідчать часті знахідки жіночих прикрас. До них належать сережки так званого київського зразка у вигляді дужки з трьома бусинами, прикрашеними зерню. Три пари таких срібних ковтків-сережок знайшов біля Золотого Току на Вивозах Я. Пастернак під час археологічних розкопок 1938 року. Тоді ж виявлено три пошкоджені ковтки такого самого зразка, дармовис — нагрудну прикрасу з дугової бляшки, півмісяць, обернений ріжками вниз і з хрестиком поміж ними, нанизаний на намисто, два чільця з вузьких пластинок бронзової бляхи, прикрашені ритованим і штампованим геометричним

орнаментом, дротяний браслет і половину бляшаного браслета, шість перснів [80, 231; 106, 203].

У 1940 році Я. Пастернак на Золотому Тоці виявив золотий емальований колт-кульчик, прикрашений стилізованим геометричним орнаментом і дрібними двораменними хрестиками. Всередині колт порожній, згори відкритий, навколо п'ять дірочок, де були первісно на коротких штифтах маленькі кульки. На думку Я. Пастернака, цей прекрасний виріб – твір візантійського ювелірного мистецтва*** [80, 230]. І. Коваль, характеризуючи колт, зазначає: «На одному боці в центрі в крузі розміщений символ дерева життя у вигляді хреста з чотирма пагінцями. На зворотному боці дерево життя зображене у вигляді чотирираменного хреста з пагінцями на кінцях. Сюжет проростаючого пагінця, який символізував зародження нового життя, був пов'язаний з весільно-обрядовими мотивами» [54, 212].

Цінною знахідкою у 1976 році стала частина золотої сережки, знайденої на полі Церківська. Ажурна структура сережки складається з восьми кілець, розділених поперечками, які створюють квадрат. Кожне кільце і поперечки мають напаяні малесенькі зерна золота, що надають прикрасі особливого вигляду, створюючи чудову гру світла. Техніка виконання таких виробів називається філігранню. Її широко застосовували ювеліри Стародавньої Русі [106, 203].

Деякі жіночі прикраси, наприклад намисто з лунницями, мають язичницьку символіку. Нагрудні прикраси –

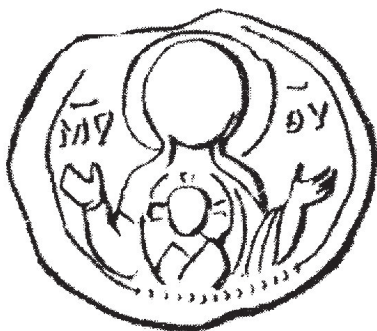
***У Другу світову війну Я. Пастернак вивіз колт за кордон (від 1949 року він проживав у Торонто), і шедевр давніх майстрів вважали назавжди втраченим для української культури. Після смерті Я. Пастернака його дружина Марія передала колт на зберігання колишній жительці Львова, письменниці Ліді Палій. Науковець заповів передати його в Україну тоді, коли вона стане незалежною державою. Громадянка Канади Л. Палій у 1997 році перетнула океан, щоб передати колт Українській державі. Тепер він зберігається у Львівському історичному музеї (За І. Ковалем та О. Перелигіною).

Печатки з написом «ДНЬСЛОВО», які археолог Я. Пастернак відкрив на Золотому Тоці. За І. Ковалем

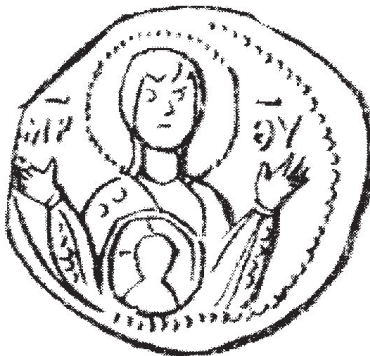
давньоруські гривни — повсюди зустрічаються у знахідках давніх скарбів. Гривни, як правило, були срібні і мали вигляд обруча. Срібні гривни входили до складу багатьох скарбів, знайдених на території стародавнього Галича. Вони були округлі, квадратіві, скручені, восьмигранні, інколи прикрашені орнаментом у вигляді крапок [106, 205].

Цікавими знахідками на терені княжого Галича є олов'яні печатки-молібдули. Ними скріплювали важливі документи, грамоти, листи. Молібдули мали з одного боку зображення святого, а з другого — напис, що вказує на особу автора листа чи важливого документа. Серед знахідок — печатки з написом «ДНЬСЛОВО», які Я. Пастернак відкрив на Золотому Тоці.

Знахідка з території біля Успенської церкви у Крилосі.

За І. Ковалем

Знахідка з фундаменту літописної Спаської церкви.

За І. Ковалем

На думку І. Ковалю, особливо цікава молибдула з написом «ДЕНЕСТОВО». Дослідник зазначає, що вираз «ДЕНЕСТОВО» не знає більше аналогій в давньоруській сфрагістиці. На аверсі печатки зображено Іоанна Предтечу з нимбом, який у лівій руці тримає трираменний хрест-жезл, а права рука спочиває долонею на грудях. І. Коваль припускає, що цю печатку галицький князь Володимир Володаревич, батько Ярослава Осмомисла, використовував для секретної дипломатичної служби [55, 228].

І. Коваль спирається на дослідження В. Німчука і вважає, що «буллою» «ДЕНЬСЛОВО» скріплювалося записане мовлення

посла, який мав дослівно передати висловлювання адресанта, особливо його таємне повідомлення.

Під час розкопок у Крилосі наприкінці XIX ст. в неозначеному місці відкрито церковну печатку з написом «ФЕОДОСИОС». Я. Пастернак висловив гіпотезу, що печатка могла належати галицькому єпископові Теодосію. Мистецтвознавець Р. Михайлова більше схильна вважати, що печатка могла належати святому Феодосієві — одному із засновників Києво-Печерського монастиря [55, 226, 227, 228, 229, 230]. Цікаві печатки галицького єпископа Кузьми (Косми) знайдено під час розкопок фундаменту Спаської церкви на Залуківській височині (1883), на Крилоському городищі (1897), на Золотому Тоці (1940), біля Успенської церкви в Крилосі (1941), біля фундаменту Благовіщенської церкви на Підгородді (знайшли «чорні» археологи на початку XXI ст.) [55, 230–233].

На території давнього Галича знайдено монети з різних країн — візантійські, давньоримські, угорські, чеські, німецькі, арабські дирхеми, а також золотники Володимира Святославича та Ярослава Мудрого. Знахідки монет різних країн свідчать про широкі торговельні зв'язки Галича з країнами Сходу й Заходу.

У давньому Галичі було розвинуте гончарство. Серед виробів гончарів — різноманітний посуд, полив'яні кахлі, іграшки. Особливої майстерності досягли галицькі гончарі у виготовленні полив'яних плиток, на яких були зображення різноманітних рослин та фантастичних тварин. Метод поліхромного розпису галицькі майстри використовували й у виробництві побутових предметів, зокрема орнаментованих виробів у формі яйця, так званих писанках. Я. Пастернак віднайшов два фрагменти й одну цілу глиняну писанку, вкриту темно-зеленою поливою і характерним жовтим орнаментом.

На денцях посуду часто зустрічаються клейма. За клеймами можна визначити, які вироби виготовлено на княжому дворі, а які були монастирськими або боярськими. Гончарні вироби для масового вжитку, як правило, не мали свого клейма.

За правління Ярослава Осмомисла в Галичі досягли високого розвитку наука, освіта, культура. Тут проживали найкращі переписувачі книг і художники, будівельники і архітектори, ювеліри, зброярі, гончарі. Були розвинуті різні ремесла і торгівля. Галич був великим науковим, освітнім, культурним, ремісничим і торговим центром.

З цього приводу В. Татищев так характеризує діяльність Ярослава Осмомисла: «Земля же его во всем изобиловала, процветала и множилась в людях, так как ученые хитрецы и ремесленники от всех стран к нему приходили и грады населяли, которыми обогащалась земля Галицкая во всем. По Дунаю грады укрепил, купцами населил, торгующим чрез море к грекам и ремесла устрояющим от своего имения помогал. Он щедр был, милостив и правосуден, того ради множество иноземцев ему служило. Научен был языкам, многие книги читал, в церковном обряде многое исправлял и, клирос устрояя и наставляя, зловерия искоренял, а мудрости и правой вере наставлял и учить понуждал. Монахов же и их доходы к научению детей определил» [102].

ПІСЛЯМОВА

Після смерті Ярослава Осмомисла Галицьке князівство вступило в гостру політичну кризу. У своєму заповіті Ярослав залишив молодшому синові Олегу головний стіл князівства Галич, а старшому Володимирові — другорядний стіл Перемишль. Перевага, віддана позашлюбному синові Олегу в обхід прав старшого сина Володимира, викликала в Галичі справжній бунт. У кінці 1187 року галицькі бояри виганяють князя Олега, а Галич віддають князю Володимирові Ярославовичу. «По смерті ж Ярославовій був заколот великий в Галицькій землі, бо галицькі мужі... переступили хресне цілування, вигнали Олега з Галича. І втік Олег звідти в [город] Вручий до Рюрика [Ростиславича], а Володимир сів у Галичі на столі діда свого і отця свого» [51, 345]. Та недовго довелося йому князувати в Галичі. Галицькі бояри не могли змиритися з невдячною самотійністю Володимира і розпочали переговори з волинським князем Романом Мстиславичем. Літописець занотував, що Роман, довідавшись, як мужі галицькі недобре живуть з Володимиром, направив послів до них, «підбиваючи їх на князя свого». Бояри, «приймавши раду Романову», змусили князя втікати з Галича: «Княже! Ми не на тебе повстали єсмо. Але ми не хочемо кланятися попаді і маємо намір її вбити. А ти — де хочеш, ту за тебе візьмемо» [51, 346]. Вони забрали від князя Володимира невістку Федору, дочку Романа Мстиславича, що була одружена з його старшим сином Васильком. Внаслідок боярських інтриг Володимир Ярославович з дружиною (попадею) і двома синами в 1188 році залишає Галич і йде по допомогу до угорського короля Бели III. Бояри запрошують до Галича князя Романа Мстиславича.

Це було перше утвердження волинського князя на галицькому столі. Незабаром до Галича надійшла звістка про

похід на Галичину угорського короля. Роман попросив допомоги у своїх союзників поляків і в київського князя Рюрика Ростиславича. Переговори не дали бажаних наслідків, і Роман, маючи мало сил для оборони, без бою залишив Галич. На початку 1189 року в Галич вступили угорські загони разом з дружиною князя Володимира Ярославовича. Угорський король Бела III проголосив себе «королем Галичини», намісником залишив у Галичі свого сина Андрія, а Володимира ув'язнив в Угорщині. 1189 року долею галицького стола зацікавилися Великі Київські князі Рюрик і Святослав. Вони навіть виступили в похід на Галич, але не домовившись, кому посідати галицький стіл, повернулися назад до Києва.

Навесні 1189 року галичани запрошують до себе княжувати Ростислава Івановича Берладничича зі Смоленська, сина Івана Берладника. «Того ж року послали галицькі мужі [послів] до Ростислава до Берладничича, зовучи його до себе в Галич на княжіння... І приїхав же він до України Галицької, і взяв два городи галицькі, а звідти пішов до Галича за їх [галичан] радою» [51, 347]. Проте «...війська галицькі та угри, оточивши його, збили його з коня і взявши його вельми пораненого і ледь живого, понесли його в Галич. Галичани тоді збурилися, хочаючи одібрати його в угрів і прийняти собі на княжіння. Але угри, побачивши це, приклали зілля смертельне до [його] ран, і від того він помер. І положили його в монастирі, у церкві святого Іоанна...» [51, 348]. Літописець пояснює таку поведінку галицьких бояр тим, що в багатьох з них сини чи брати були заручниками у короля Бели.

Невміння князя Володимира Ярославовича співпрацювати з боярами, навести порядок у князівстві, добитися авторитету і міцної княжої влади призвело до розбрату в державі і завоювання могутнього князівства Угорщиною.

Панування іноземної держави не було легке для народу. «Угри ж, знаючи... що галичани шукають собі князя руського, стали насильство чинити в усьому: і в мужів галицьких стали однімати жон і дочок на постелі до себе, і в божницях та в хатах почали коней ставити, і багато іншого насильства діяти» [51, 348].

Галицький князь Володимир Ярославович, якого ув'язнили угри, навесні 1189 року втікає з угорського полону до німецького цісаря Фрідріха Барбароси. Літописець описує, що Володимир порізав намет, поставлений для нього на кам'яній вежі, і зробив шнури, на яких спустився додолу. Він підкупив двох сторожів, і вони провели його до Німеччини. Знаючи, що Володимир — близький родич володимиро-суздальського князя Всеволода, що недавно проголосив себе Великим Князем Русі, Фрідріх дружньо прийняв вигнанця, і хоч сам не зміг надати військової допомоги (імператор збирався у Третій хрестовий похід), довірив свого гостя князю Казимирові II Справедливому. Краківський князь, отримавши послання з Німеччини, організовує армію на чолі з воєводою Миколою, яка 6 серпня 1189 року здобуває Галич, і садить Володимира Ярославовича на трон: «І галицькі мужі зустріли його з радістю великою, князя свого і дідича, а королевича [Андрія] прогнали із землі своєї. І Володимир сів на столі діда свого і отця свого на Спасів день» [51, 349].

До кінця свого життя (1199) Володимир управляв галицькими землями. Літопис не вказує ні на внутрішні конфлікти з боярами, ні на зовнішні з іншими князівствами чи державами. Проте літописець вказує на те, що в князівстві запанував спокій завдяки підтримці могутнього володимиро-суздальського князя Всеволода Велике Гніздо (рідний брат княгині Ольги Юріївни, матері Володимира), який мав вплив на політику Київської Русі і з яким рахувалися володарі інших держав. «І послав він до Всеволода [Юрійовича], до вую свого, в Суздаль [посла], благаючи його: “Отче господине! Удержи Галич за мною, а я Божий і твій є з усім Галичем, і в твоїй волі єсмь я завше”. Всеволод же суздальський прислав [послів] до всіх князів, і до короля [Бели, і] в Ляхи, і водив їх до хреста щодо свого сестрича, — що вони ніколи не старатимуться одібрати од нього Галич. Володимир, отож, утвердився в Галичі, і відтоді не було на нього [походів] анікого» [51, 349].

Князювання Володимира Ярославовича в Галичі літописець характеризує так: «Коли Володимир [Ярославович] княжив у Галицькій землі, то любив він пити багато, а думи не любив із

мужами своїми. А взяв він [був ще раніш] у попа жону і зробив собі жоною, і родилося в неї два сини [Василько та Володимир-Іван]... Уподобавши де жону або чию дочку, він брав [її] насильно...» [51, 346]. Можливо, літописець, характеризуючи правління Володимира Ярославовича, суб'єктивно згущує фарби. Але Ярослав Осмомисл старший стіл Галич залишив не Володимирові, а молодшому синові Олегу. Очевидно, вже тоді він усвідомлював, що Володимир не є вольовою людиною і не буде сильним правителем. А подальші події тільки це підтвердили. Сьогодні науковці вважають, що Володимир — автор «Слова о полку Ігоревім». Можливо, він був творцем й інших давньоруських творів, мав філософське бачення світу — це був його спосіб життя. За однією з версій храм Св. Пантелеймона побудовано за правління Володимира Ярославовича. Проте історичні факти доводять, що він не був талановитим князем, дипломатом і полководцем і не прагнув самовдосконалення. Володимир хотів легко жити, використовуючи славу і набутки свого батька. У цей час не простежується жвавих дипломатичних контактів з іноземними державами, очевидно, галицький князь і бояри зосередилися на внутрішньому житті князівства. Політичний авторитет Галичини за правління Володимира дуже похитнувся.

Помер Володимир Ярославович у 1199 році. Про його нащадків літописи не зберегли відомостей. В одній папській грамоті 1218 року згадуються «руські королі з Галичини Василько й Володимир-Іван» як жертводавці одного монастиря в Південній Угорщині. М. Грушевський вважав, що це були сини Володимира Ярославовича. Вони могли отримати уділи в Угорщині. Проте ні в момент смерті галицького князя Володимира, ні пізніше немає ніяких звісток про них. Династія Ростиславичів закінчилася, оскільки обидва його сини залишилися в Угорщині і більше в Україну не повернулися.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Бевз М., Бевз В., Лукомський Ю., Петрик В. Успенський собор княжого Галича: історія вивчення, проблеми збереження та консервації // Успенський собор Галича. Минуле і сучасність. Матеріали науково-практичної конференції. Галич, 2005. С. 13–20.
2. Боньковська С. «Галицькі» енкалпіони: до питання генезису іконографічних типів // Народознавчі зошити. Львів, 1998. №4. С. 408–414.
3. Брайчевський М. Ю. Географічні межі Галицького князівства близько 1185 р. (з коментарів до «Слова о полку Ігоревім») // Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць. Київ; Галич, 1998. С. 24–28.
4. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. К., 1992.
5. Вагнер Г. К. Скульптура Древней Руси. Москва, 1969.
6. Вагнер Г. К. О чертах космологизма в народном искусстве: В сб.: Древняя Русь и славяне. Москва, 1978. С. 321–326.
7. Вагнер Г. К. Архитектура эпохи «Слова о полку Игореве» и ее заказчики // «Слово о полку Игореве» и его время / Отв. ред. Б. А. Рыбаков/. Москва, 1985. С. 282–321.
8. Василенко В. М. Образ дракона-змия в новгородских деревянных ковшах: В сб.: Древняя Русь и славяне. Москва, 1978. С. 326–332.
9. Великий А. Г., ЧСВВ. З літопису християнської України. Церковно-історичні радіолекції з Ватикану. Кн. II: XII–XIII–XIV ст. Рим; Львів, 1999.
10. Войтович В. Українська міфологія. К., 2002.
11. Войтович Л. Генеалогія династій Рюриковичів та Гедиміновичів. К., 1992.
12. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. Львів, 2000.
13. Войтович Л. Галицьке князівство на Нижньому Дунаї // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. Матеріали міжнародної наукової конференції. Галич, 2008. С. 3–18.

14. Воробьева Е. В. Семантика и датировка черниговских капителей: В сб.: Средневековая Русь. Москва, 1976. С. 175–183.
15. Воробьева Е. В. Рельеф с драконом из Галича // Советская археология, 1981. №1. С. 209–218.
16. Воробьева Е. В., Тиц А. А. Анализ и реставрация Успенского собора XII в. в Галиче // Советская археология, 1983. №1. С. 213–230.
17. Всесвітня історія: В 10-ти т. Т. 3. Москва, 1957.
18. Вуйчик В. Церква Успення Пресвятої Богородиці у Крилосі: до проблеми датування // Народознавчі зошити. Львів, 2000. №2. С. 228–236.
19. Вуйчик В. Нова пам'ятка давньоруської білокам'яної різьби. Вибрані праці // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». Ч. 14. Львів, 2004. С. 279–282.
20. Галицько-Волинський літопис // Літопис Руський: За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. К., 1989.
21. Генеалогія династії Рюриковичів: Бібліографічний довідник / за ред. Я. Д. Ісаєвича/. К., 1990.
22. Гнатюк В. Нарис української міфології. Львів, 2000.
23. Головко А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII в.в. К., 1988.
24. Головко О. Б. Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку центрально-східної Європи раннього та класичного середньовіччя. К., 2006.
25. Головко О. Ярослав Осмомисл в політичному житті Русі другої половини XII ст. (до питання про оцінку діяльності галицького князя) // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. Матеріали міжнародної конференції. Галич, 2008. С. 19–25.
26. Головко О. Про місце поховання галицько-волинського князя Романа Мстиславича // Галицька митрополія в історії європейського християнства. Матеріали міжнародної наукової конференції. Галич, 2009. С. 43–50.
27. Горбенко С. О. Ярослав Осмомисл. Реконструкція антропологічна та історична. Львів; Винники, 1996.
28. Грабовецький В. Нарис історії Галича. З найдавніших часів до початку XX ст. Галич, 1997.
29. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Т. 2. К., 1992.
30. Давидюк В. Ф. Українська міфологічна легенда. – Львів, 1992.

31. Даніш М. Словаччина та Галич (на перехресті середньовічних торговельних шляхів) // Галич і Галицька земля у державотворчих процесах України. Івано-Франківськ; Галич, 1998. С. 69–75.
32. Дида І. Архітектура давнього Галича в контексті загальноєвропейської культурної спадщини // Успенський собор Галича. Минуле і сучасність. Матеріали науково-практичної конференції. Галич, 2005. С. 37–42.
33. Драбчук І. Непізнана минувшина. Історичні нариси. Івано-Франківськ, 1998.
34. Драбчук І. Постаті галицької історії. Галич; Івано-Франківськ, 2011.
35. Драгоманов М. П. Малороссия в ее словесности // Вибране. К., 1991.
36. Древний Новгород. Прикладное искусство и археология. Москва, 1985.
37. Энциклопедический словарь / изд.: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефронь / Санкт-Петербург, 1893. Т. XI.
38. Євшан-зілля. Легенди та перекази Поділля (зібр. та впоряд. П. Медведик). Львів, 1992.
39. Жишкович В. Пластика Русі-України: X – перша половина XIV століть. Львів, 1999.
40. Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга. Львів, 1995.
41. Запаско Я. П. Доброписці тоді славні були. Нариси з історії українського рукописного мистецтва. Львів, 2003.
42. Запровадження християнства на Русі. Історичні нариси. К., 1998.
43. Зимин А. А. Историко-правовой обзор. Грамота Ивана Ростиславовича Берладника // Памятники русского права. Москва, 1953. Вып. 2.
44. Змієві вали: Українські легенди та перекази / Передм., упорядк. і прим. С. В. Мишанича/. К., 1992.
45. Иоаннисян О. М. Основные этапы развития галицкого зодчества // Древнерусское искусство. Художественная культура X – первой половины XII в. /Отв. ред-ры: А. И. Комич, О. И. Победова/ Москва, 1988. С. 41–58.
46. Иоаннисян О. М. Про один епізод візантійсько-угорських відносин у другій половині XII ст. // Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць. Київ; Галич, 1998. С. 59–66.

47. Ідзьо В. Галицьке Євангеліє як релігійна, мовна, літературна та історична пам'ятка 1144 року // Історико-релігійні та етнокультурні особливості галицького регіону в загальноукраїнському контексті. Матеріали міжнародної наукової конференції. Галич, 2010. С. 228–231.
48. Исаевич Я. Д. Культура Галицко-Волынской Руси // Вопросы истории. Москва, 1973. №1. С. 92–107.
49. История Венгрии: В 3-х т. Т. I. Москва, 1971.
50. Казки Підгір'я (Запис, літ. підгот. текстів та упоряд. С. Пушика). Ужгород, 1976. С. 108–111.
51. Київський Літопис // Літопис Руський: За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. К., 1989.
52. Кияк С., Коваль І., Мусякевич Ю., Креховецький І. Княжий Галич – середньовічний центр виробництва хрестів-енколпіонів (На матеріалах з приватних колекцій та з фондів Національного заповідника «Давній Галич» // Історико-релігійні та етнокультурні особливості галицького регіону в загальноукраїнському контексті. Матеріали міжнародної наукової конференції. Галич, 2010. С. 73–90.
53. Коваль І., Мельничук О. Галицька літературна школа (машинопис).
54. Коваль І., Косило М., Миронюк І. Стародавній Галич: цивілізація відома і таємнича. Івано-Франківськ, 2010.
55. Коваль І., Зінковський Т., Мусякевич Ю., Воробчак А. Галич епохи «Слова» в світлі сфрагістичних джерел // «Слово о полку Ігоревім» та його доба (на посвяту Ярославу Осмомислу). Матеріали міжнародної наукової конференції. Галич, 2012. С. 224–240.
56. Козуля О. Жінки в історії України. К., 1993.
57. Костомаров М. І. Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. К., 1994.
58. Котляр М. Ф. Історія України в особах. Давньоруська держава. К., 1996.
59. Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь: Україна крізь віки. Т. 5. К., 1998.
60. Кривач Д. Нововідкрита пам'ятка давньоруської скульптури // Образотворче мистецтво, 1982. №2. С. 30–31.
61. Крип'якевич І. П. Галицько-волинське князівство. К., 1984.
62. Крип'якевич І. Князь Ярослав Осмомисл. Тернопіль, 1991.
63. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью // ПСРЛ. Т. IX. Москва, 2000.

64. Летопись по Воскресенскому списку // ПСРЛ. Т. VII. Москва, 2001.
65. Литаврин Г. Г. Византия и славяне. Сборник статей. Санкт-Петербург, 2001.
66. Літопис Руський: За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. Іменно-особовий покажчик. К., 1989.
67. Логвин Н. Пам'ятка під загрозою // Успенський собор Галича. Минуле і сучасність. Матеріали науково-практичної конференції. Галич, 2005. С. 21–24.
68. Лукомський Ю. Успенський собор давнього Галича (за результатами нових досліджень 1992–2000 років) // ЗНТШ. Т. CCXCLIV. Праці Археологічної комісії. Львів, 2002. С. 578–607.
69. Лукомський Ю. Успенський собор давнього Галича // Успенський собор Галича. Минуле, сучасне, майбутнє. Матеріали науково-практичної конференції. Галич, 2006. С. 34–44.
70. Мазур О., Довгань П. Иван Берладник і князівська влада в Галицькій землі // Дослідження з історії України. Серія історична. Вісник Львівського університету. Випуск 30. Львів, 1995. С. 3–8.
71. Мазур О., Демчук М. Осмомисл, Ярославна, Чагрівна, Настасич, Берладник, Берладничич: прізвищеві назви двох галицьких княжих родин // «Слово о полку Ігоревім» та його доба. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції. Галич, 2007. С. 71–76.
72. Майоров О. М. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. Санкт-Петербург, 2001.
73. Митрополит Іларіон (Проф. І. Огієнко). Дохристиянські вірування українського народу. Історично-релігійна монографія. Вінніпег, 1965.
74. Мифы народов мира: Энциклопедия: В 2 т.: Т. 1. Москва, 1997.
75. Моця О., Ричка В. Київська Русь: від язичництва до християнства. К., 1996.
76. Мудеревич В. Ярослав Осмомисл і хрестоносний рух на Близький Схід в другій половині XII ст. // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. Матеріали міжнародної наукової конференції. Галич, 2008.
77. Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. Москва, 1968.

78. Новиков Н. В. Образы восточнославянской волшебной сказки. Ленинград, 1974.
79. Орлов А. С. Слово о полку Игореве. Москва; Ленинград, 1964.
80. Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні досліді у 1850–1943 рр. Ювілейне видання, присвячене 1100-річчю Галича. Івано-Франківськ, 1998.
81. Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1968.
82. Плачинда С. Словник давньоукраїнської міфології. Івано-Франківськ, 2007.
83. Плетнева С. А. Животный мир в русских волшебных сказках: В сб.: Древняя Русь и славяне. Москва, 1978. С. 388–397.
84. Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. Ленинград, 1986.
85. ПСРЛ. Т. 1. Лаврентієвская и троїцкая льтописи. Санкт-Петербург, 1846.
86. Пушик С. Бусове письмо /від писаної ящїрки до писаного Каменя // Перевал, 1993. №2. С. 81–97.
87. Пушик С. Дохристиянський Галич // Галичина, 1994. 19 жовтня. С. 7–8.
88. Пушик С. Бусова книга // Перевал, 2008. №4. С. 65–123.
89. Пушик С. Нове про «Слово о плїку Ігоревъ...» Слово про похід Ігорів, Ігоря, сина Святослава, внука Олегового. Переклад, реконструкція тексту, розшифрування темних місць. Івано-Франківськ, 2012.
90. Пушкарева Н. А. Женщины древней Руси. Москва, 1989.
91. Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. Москва, 1977.
92. Раппопорт П. А. К вопросу о сложении галицкой архитектурной школы // Славяне и Русь. Москва, 1968. С. 459–462.
93. Рудницький А. Місце давнього Галича в сучасній Україні // Успенський собор Галича. Минуле і сучасність. Матеріали науково-практичної конференції. Галич, 2005. С. 30–36.
94. Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. Москва, 1949.
95. Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. Москва, 1963.
96. Рыбаков Б. А. Русское прикладное искусство X–XIII веков. Ленинград, 1971.
97. Седова М. В. «Имитационные» украшения древнего Новгорода: В сб.: Древняя Русь и славяне. Москва, 1978. С. 149–159.

98. «Слово о полку Ігоревім» // [uk.wikipedia.org/wiki/ «Слово о полку Ігоревім»](http://uk.wikipedia.org/wiki/«Слово_о_полку_Ігоревім»).
99. Сокіл В. Народні легенди та перекази українців Карпат. К., 1995.
100. Соколовський З. Храм величі наших предків // Успенський собор Галича. Минуле і сучасність. Матеріали науково-практичної конференції. Галич, 2005. С. 91–97.
101. Спасский И. Г. Три змеевика с Украины: В сб.: Средневековая Русь. Москва, 1967. С. 358–362.
102. Татищев В. Н. История Российская. Ч. 2. Litru.ru/ Электронная библиотека <http://www.Litru.ru/?book=35324&description=1>.
103. Тихий Б. Золота земля Опілля. Легенди, перекази, прислів'я, приказки та приповідки. Тернопіль, 2010.
104. Толочко П. П. Історичні портрети. Із історії давньоруської і європейської політики Х–ХІІ ст. К., 1990.
105. Томенчук Б., Мельничук О. Собор Успіння Пресвятої Богородиці та заснування Галицького єпископства // «Слово о полку Ігоревім» та його доба. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції. Галич, 2007. С. 167–171.
106. Фіголь М. Мистецтво стародавнього Галича. К., 1997.
107. Фіголь М. П., Фіголь О. М. Історія Галича. Львів; Галич, 1999.
108. Черепнин Л. В. Летописец Даниила Галицкого // Исторические записки. Т. XII. Москва, 1941.
109. Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні. Т. I (до р. 1353). Рим; Нью-Йорк, 1965.
110. Шухевич В. Гуцульщина. П'ята частина. Вид. друге. Верховина, 2000.
111. Щавелева Н. И. Польские средневековые латиноязычные источники. Москва, 1990.
112. Шапов Я. Н. Брак и семья в Древней Руси. // Вопросы истории. Москва, 1970. №10. С. 216–219.
113. Яценко Б. «Слово о полку Ігоревім» та його доба (Комплексне дослідження). К., 2000.

ЗМІСТ

Передмова.....	3
Початок князівської кар'єри.....	6
Київська політика Ярослава Осмомисла та Іван Берладник	12
Жінки в житті Ярослава.....	25
Дипломатія Ярослава Осмомисла.....	32
Успенський собор і відкриття єпископської катедри в Галичі	42
Дослідження Успенського собору.....	47
Поховання Ярослава Осмомисла та молодой княжни	60
Галицький крилатий змій: через призму міфології	65
Культура часів Ярослава Осмомисла.....	80
Післямова.....	100
Джерела і література.....	104

Марія Косчук

У книжці використано матеріали з фондів Національного заповідника «Давній Галич», Львівського історичного та Івано-Франківського краєзнавчого музеїв.

Автор і генеральна дирекція Національного заповідника «Давній Галич» висловлюють щирю подяку директорів Львівського історичного музею Б. Чайковському та науковцям О. Перелигіній і Я. Станчак, директорів Івано-Франківського краєзнавчого музею Я. Штиркалу і працівникам С. Осташі та М. Вуянко, а також всім, хто допомагав у виданні книжки.

Щира вдячність від автора і генеральної дирекції Національного заповідника «Давній Галич» З. Шкутяку та головам Галицької райдержадміністрації і районної ради Г. Івасишину й П. Стрембіцькому, а також міському голові Галича О. Трачику за фінансову допомогу у виданні книжки.

За редакції *Любові Бойко та Ярослава Довгана*

Технічний редактор *Тарас Тріщ*

Комп'ютерний набір *Оксани Медвідь*

Верстка *Стефанії Шеремети*

Коректура *Лідії Левицької*

Фото *Володимира Дідуха та Юрія Лукомського*

Підписано до друку 27.05.2013 р.

Формат 64x45/16. Папір офсетний. Друк офсетний.

Гарнітура «Newton». Умовн. друк. арк. 6,5.

Видавництво «Лілея-НВ»

А/С 250

вул. Незалежності, 18/2

м. Івано-Франківськ, 76018

Свідоцтво ІФ №8 від 28.12.2000 р.